

UDK 316.66-055.2(= 163.4*3)“1878/1919”

Izvorni naučni rad

U RALJAMA “DEGENERACIJE I[LI] NUŽDE”. PRILOG ISTRAŽIVANJU MUSLIMANSKOG ŽENSKOG PITANJA U BOSNI I HERCEGOVINI POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM

Adnan Jahić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad govori o muslimanskom ženskom pitanju u godinama Prvog svjetskog rata te o nevoljama vjerskih i političkih elita bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka – u nastojanjima da zaštite tradicionalni moralni lik muslimanke i zaustave ili uspore društvene trendove koji su vodili udaljavanju ženskog naraštaja od ukorijenjene predstave o čednoj i povučenoj supruzi, majci i domaćici. Premda je kriza tradicionalnog morala bila neizbježna prateća posljedica modernizacijskih tokova koji su se dolaskom austrougarske uprave odvijali u urbanim sredinama Bosne i Hercegovine na razmeđu XIX i XX stoljeća, tek je Prvi svjetski rat ozbiljno suočio bošnjačko društvo sa razmjerima i implikacijama “propadanja muslimanskog ženskinja” koje je teško izlazilo na kraj sa socijalnim problemima i moralnim izazovima koje im je ratna stvarnost donijela. Iako je dio elite insistirao na negativnom utjecaju evropske kulture kao faktoru prisutne “degeneracije” muslimanke, u posljednjoj ratnoj godini glavnina vodećih ličnosti Bošnjaka je bila svjesna da je relativizacija ženskog morala, ipak, bila prvenstveno posljedica bijede i neimaštine ratnog vremena, a ne ciljanog udaljavanja muslimanke od islamskih zasada, premda se nerijetko upiralo i na slab vjerski i kućni odgoj kao faktor koji je olakšao njenu moralnu degradaciju.

Ključne riječi: muslimanska žena, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, Veliki rat, Bošnjaci, Ulema-medžlis, Zemaljska vlada, šerijatski sudovi, muftije, moral, vjera, društvo, prostitucija, konkubinat, brak, porodica.

Uvod

Pitanje žene – premda od iznimne važnosti za valjano razumijevanje prošlosti jednog naroda ili zajednice – do sada još uvijek nije dobilo odgovarajuće mjesto u istraživanjima i analizama bosanskohercegovačke historiografije i publicistike. Koju i kakvu ulogu je žena imala u prošlosti Bosne i Hercegovine, kakav je bio njen položaj u društvu i porodici, na koji način su se odražavale političke, civilizacijske, ekonomske i kulturne promjene na njen status u okvirima narodnog, socijalnog i državnog života jedne epohe – o ovim i sličnim pitanjima pojedinac je nerijetko prinuđen čitati i slušati nepouzdana mnijenja "autoriteta" s osloncem na porodičnu i narodnu predaju, vrlo rijetko opise i sudove koji imaju uporišta u ozbiljnom istraživanju historijske situacije i prilika u kojim su žene živjele i djelovale. U sklopu navedene teme muslimansko žensko pitanje fragmentarno je bilo tretirano u radovima historičara, antropologa, politologa i drugih stručnjaka novijeg doba, no čini se kako su njihovi dometi bili omeđeni svođenjem dotičnog pitanja na, prvenstveno, problem obrazovne i društvene emancipacije žene, a ponegdje i na pitanje otkrivanja odnosno skidanja zara i feredže, što je ostavilo u drugom planu reljefnosti u manifestacijama ženskog pitanja u pojavnim okvirima lokalnih zajednica, ali i stvarne probleme žene u suočavanju sa tegobama svakodnevnog života te krizama i izazovima koje je donosilo novo vrijeme.¹

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, u izvjesnom smislu potaknuta živom diskusijom o statusu muslimanske žene u Osmanskom carstvu nakon mladoturske revolucije i uvođenja ustavnog režima, i u bošnjačkom društvu je otvorena – s relativnim zakašnjenjem – rasprava o položaju i pravima žene s akcentom na njenu ulogu u pozitivnim promjenama i prilagodbi Bošnjaka novoj ekonomskoj i kulturnoj stvarnosti koju je donijela austrougarska uprava. U raspravi su, dakako, dominirali muškarci, ponajprije intelektualci, ulema i omladina, ali su se javljali i glasovi žena i djevojaka, obrazovanih u školama i mektebima, koje su zagovarale veći interes ženskog naraštaja za školom i tra-

¹ Ovdje ćemo navesti samo neke od važnijih naslova: Kemura I. 1986; Milišić S. 1999; Jahić A. 2004; Bećirović D. 2008; Kujraković N. 2009.a; Žutić F. 2009; Kujraković N. 2009.b; Bougarel X. 2010; *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. 2011; Kujraković N. 2012; Čaušević J. 2014; Avdagić A. 2014.

žile da se žene uključe u različite inicijative koje bi vodile njihovoj prosvjetnoj i društvenoj afirmaciji. Glavni tonovi rasprave, koja je sve češće punila stupce muslimanskih listova *Bošnjaka*, *Gajreta*, *Tarika*, *Zemana*, *Bisera*, podupirali su temeljno prosvjetiteljsko stajalište bošnjačke intelektualne elite austrougarskog razdoblja, uokvireno osnovnim postulatima islamskog učenja i patrijarhalnim nazorima onovremenog društva, o muslimanki kao valjanoj majci, supruzi i domaćici koja samo obrazovana može odgovoriti svojim porodičnim i društvenim zadaćama.² Tako se počelo oblikovati *muslimansko žensko pitanje* – kao intelektualni i društveni problem, kojeg su "rješavali" skoro isključivo muškarci, u granicama dominantnih kulturoloških i ideoloških paradigmi u kojim nije bilo mjesta za slobodno prosuđivanje i odlučivanje žene o vlastitom položaju, potrebama i stremljenjima. Apriorno određeni okvir unutar kojeg je vođena rasprava o, ponajprije, obrazovnoj emancipaciji muslimanske žene, bez pretenzije da se propituju vladajuća rješenja islamskog vjerzakona i patrijarhalni društveni poredak, dosljedno je bio poštovan od autora priloga u prisutnim novinama i periodici, uključujući rijetke glasove autorica koje su podupirale dominantna muška stajališta o ciljanoj naobrazbi muslimanke u funkciji njenog osposobljavanja kao supruge, majke i domaćice. Izbijanje Prvog svjetskog rata i prateći socijalni problemi koje je on donio doveli su u pitanje diskurzivnu osnovu muslimanskog ženskog pitanja i uključili vodeće krugove bošnjačkog društva u suočavanje sa svakodnevnim nedaćama brojnih žena kojim je rat nametnuo borbu za opstanak i preživljavanje. Ovaj rad

² Među desecima napisa o ženskom pitanju do 1914. godine spomenut ćemo samo jedan broj relevantnih članaka: Svršena ruždijanka N. "Na početku školske godine". *Tarik*. Sarajevo: 14.11.1909. 102-103; Posavka. "Odgovor nepoznatoj drugarici". *Tarik*. Sarajevo: 14.12.1909. 123-124; Ruždijanka. "O pitanju prosvjete našeg ženskinja". *Bošnjak*. Sarajevo: 4.3.1910. 1-2; Muftić H. "Ženska naobrazba ili izostavljeni farz". *Gajret*. Sarajevo: 5.3.1910. 73-74; Ahmed. "Šta ometa rad?" *Gajret*. Sarajevo: 5.6.1910. 91; Ruždijanka, "Pri kraju školske godine". *Bošnjak*. Sarajevo: 18.6.1910. 2; Munira. "Život muslimanke". *Gajret*. Sarajevo: 5.7.1910. 106-107; Muhamed Hamdi [Zahirović M.]. "Evolucija našeg ženskinja". *Gajret*. Sarajevo: 5.7.1910. 110-111; "Naobrazba muslimanskog ženskinja". *Musavat*. Sarajevo: 11.2.1911. 3; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 19.5.1911. 2-3; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 23.5.1911. 2; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 26.5.1911. 2; A. Z. "Stanje muslimanki". *Muslimanska sloga*. Sarajevo: 30.5.1911. 2; "Hoće li se otvoriti 'Darul-muallimat?'". *Zeman*. Sarajevo: 13.1.1912. 2-3; "Pitanje ženskih mekteba". *Zeman*. Sarajevo: 25.1.1912. 1; "Obrazovanje ženskih". *Novi vakat*. Sarajevo: 16.7.1913. 2; Razija. "O ženskom pitanju". *Biser*. Mostar: 1. i 15.3.1914. 282.

govori o kontekstu, okolnostima i dometima tog suočavanja, sa akcentom na krizu tradicionalnog morala koja je kulminirala u godinama ratne bijede i neimaštine.

Šta je pisao "Prijatelj mladeži", a šta Ulema-medžlis

U trećoj godini Velikog rata Kotarom Bihać se proćuo glas da su netragom nestale dvije žene iz Izaćića – Hava Kovaćević i Šerifa Keskić. Vijest je dospjela do Muftijskog ureda u Bihaću, koji je 17. oktobra 1916. godine uputio dopis mjesnom kotarskom uredu u Bihaću s molbom da poduzme nužne korake kako bi se spomenute žene vratile svojim kućama. Od njih dvije, Hava je bila žena Zaima Kovaćevića i ostavila je za sobom dvoje djece. Dani su prolazili a od kotarskog ureda nije bilo ni glasa, pa se Muftijski ured obratio dopisom Ulema-medžlisu u Sarajevu s molbom da poduzme mjere prema višim instancama. Ulema-medžlis je 21. novembra 1916. pisao Zemaljskoj vladi u Sarajevu istićući kako, iako rećene osobe prema izvještaju Muftijskog ureda "njesu najboljeg glasa", zajednica ipak ne mođe biti ravnodušna gubitkom svojih pojedinih ćlanova. Zato je zatražio da se odredi potraga i ustanovi gdje se rećene nalaze te iste svojim kućama povrate. Ako bi se kod navedenih žena radilo o teđnji promjene vjere, kako Muftijski ured naslućuje, i u tom slućaju ih treba vratiti i trađiti da se postupi po odredbama naredbe o konverziji od 9. jula 1891. godine.³ Zemaljska vlada Ulema-medžlisu je poslala odgovor 7. januara 1917. navodeći da je potraga odmah određena i da je dala rezultata. Hava Bunić-Kovaćević je pronaćena te je 13. decembra posredstvom Muftijskog ureda Bihać predata tamošnjem muhtar u Salki Kukiću. Za Šerifom Keskić još se vodi potraga. U odgovoru je predstojnik nadleđnog odjeljenja Vlade primijetio kako uzrok udaljavanja dotićnih žena prema izvještaju kotarskog ureda u Bihaću ne stoji ni u kakvoj vezi sa vjerskim pitanjem, "već ga treba trađiti u laskoumnosti tih žena"⁴

Zahtjev Ulema-medžlisa da se dvije žene iz Izaćića vrata svojim kućama bio je u skladu s pozitivnim zemaljskim propisima i ingerencijama Ule-

³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1916. Broj: 4190/16.

⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1916. Broj: 244242 –I-2. Kovaćević Hava i Keskić Šerifa iz Izaćića. Izćeznuća.

ma-medžlisa kao vrhovne vjerske vlasti bosanskohercegovačkih muslimana. Ulema-medžlis je insistirao na posluhu odredbama autonomnog islamskog statuta i njegovom administrativnom aparatu, ali mu je uglavnom promicala realnost koju su donosili novi društveni tokovi: da su Bošnjaci nadilazili okvir religijske zajednice i da će protokom vremena islamski vjerezakon biti potisnut u korist pravnog sistema sekularne države. Istovremeno, Ulema-medžlis nije imao ni volje ni načina suočiti se sa pozadinom krize o kojoj je, alarmirajućim tonovima, pisao svjesniji dio elite i građanstva, a koja je relativizirala tradicionalni islamski svjetonazor i potkopavala ulogu vjere u porodičnom i društvenom životu Bošnjaka.

Još prije Prvog svjetskog rata Ulema-medžlis je izražavao zabrinutost tendencijama koje su rastakale islamski moral i udaljavale ženski naraštaj od tipske slike čedne i povučene supruge, majke i domaćice. Štampa je nerijetko upirala prstom u rastuću praksu "nemoralnog vladanja", koje je naročito hvatalo maha u većim sredinama, kao tamna strana modernizacije života u bosanskohercegovačkim gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća. Pisalo se o mejhanama, kelnericama, šoferima, o klatarenju ženskinja po gradskim ulicama i izletištima, o bludničenju i prostituciji, kao i o bračnim lomovima koji su opisivani kao porodični skandali na sramotu naroda koji je ranije stajao "na visini" čuvajući obraz i moralne vrijednosti. U maju 1908. godine izvjesni *Prijatelj mladeži* pisao je o posljedicama rada mejhane "Tri rupe" po moralni život Muslimana u Bijeljini koji, kao po ustaljenoj praksi, ne žale novca za ono što ona nudi. Mejhanu vode mati i njene dvije kćerke – otuda, ističe autor, dotični naziv mejhane – a Muslimani su joj redovni gosti. Nagrnuli u mejhanu "begičići i agčićići", momci se natječu oko mladih krčmarica ko će više novca potrošiti i uz njih više neprospavanih noći provesti. One se, pak, same nazivaju hanumicama i begovicama te mladim sevdalinkama. Autor je postavio pitanje zašto se na "Tri rupe" ne odnosi naredba po kojoj ni u jednom lokalnu žensko čeljade ne može služiti goste, pa makar se radilo i o kćerkama. Na kraju je pozvao nadležne da spašavaju mladež, novac i imetak "od ovog otrovnoga mjesta".⁵ Novac se trošio u mejhanama, ali i u privatnim kućama za usluge mladih djevojaka, nakon što bi se poslodavac pobrinuo da glas o

⁵ "Naši dopisi". *Bošnjak*. Sarajevo: 21.5.1908. 3.

njihovom dolasku dođe do zainteresirane mladeži.⁶ Nerijetko su se širile vijesti o posrnućima muslimanki u privatnim kućama i raskalašenim radnjama muslimana u gostionama i na teferičima.⁷ Uzrok se uglavnom tražio u slabom kućnom odgoju, odsustvu naobrazbe i neškolovanju muslimanske djece bez razlike spola – muslimani, naročito njihovi prvaci, smatrani su odgovornim za širenje nemorala među bezmalo svim slojevima muslimanskog naroda. Moralno neprihvatljivi kontakti, prema stanovištu vjerske vlasti i džematlija, događali su se čak i na vjerskim svečanostima – dovama na otvorenom, koje su u nekim mjestima izlazile iz okvira kolektivne pobožnosti i pretvarale se u poprišta trgovine, opijanja i nasilja.⁸

Kada je sredinom 1910. godine za reisul-ulemu svečano instaliran hadži hafiz Sulejman ef. Šarac, list *Bošnjak* je izrazio nadu da će novi vjerski poglavica uložiti truda na moralnom uzdizanja *ehli-islama* u Bosni i Hercegovini. Nadu je potkrijepio svakodnevnim poraznim slikama – mejhanama koje puni muslimanska mladež, s kojom ide u korak ženskinje koje sve više pada "u zagrljaj najnižeg nemorala". Najavio je molbu novom reisu od strane uglednih i uviđavnih Muslimana iz sarajevske čaršije da se započetom širenju nemorala što skorije energično stane u kraj, uključujući njegovu vidljivu stranu "već nesnošljivog klatarenja našeg ženskinja" po Ilidži, Palama, glavnim ulicama

⁶ "Naši dopisi". *Bošnjak*. Sarajevo: 8.4.1910. 4.

⁷ "Širenje nemorala". *Bošnjak*. Sarajevo: 22.4.1910. 1.

⁸ U prijavi džematbaše Mustafe Saletovića i mutevelije Emina Mehmedovića iz Dobošnice, kotar Tuzla, protiv lica koja su u Dobošnici planirali objaviti održavanje dove stajalo je: "U Naske po selima tuzlanskog kotara postoji jedan uobičajeni bidat [novotarija], a to je: kada se obdržavaju dove, da se sakuplja ženskinje po baščama te mladež sa njima provodi što kakve bezposlice. Osim toga, još se je uveo običaj trgovati i sa jelom ljude iz drugih mjesta častiti. Nekada bude, da se momčadi napiju i pića te onako pjani psuju i tuću se. Na 22. ov. m. [juna] u ponedjeljak, kada je bila dova u Lukavcu, zavadio se je Emin Memić sa Šabanom Ibrićem oba iz našeg sela 'Dobošnice' te je Šaban Emina izbo nožem na 24 mjesta, koji je sada u bolnici na smrtnoj postelji". Isti dan kada je zaprimio prijavu – 27. juna 1914. – Muftinski ured u Tuzli naložio je vjerskim licima u Dobošnici da se "ta čemerna dova" nikako ne održi, a da se svijetu dokaže da je takva dova sa pratećim običajima izašla iz šerijata te se zbog toga zabranjuje. (GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 40/914. Muftinski ured za okružje Tuzlansko. Džematskom medžlisu, imamu i muallimu u Dobošnici. 27.6.1914.). Problem "čemerne dove" nastavio se i kasnijih godina, a nadležna vjerska vlast je ulagala napore da suzbije praksu koja je postala, kako su izjavili džematbaša i mutevelija iz Dobošnice, "jedan rezalet [sramota] po cijeli ehli islam". Vidjeti: Jahić A. 2004. 159.

i drugim dijelovima glavnog grada i njegove okolice.⁹ Izvjesno vrijeme nakon Šarčevog kratkotrajnog mandata reisul-uleme Ulema-medžlis je objavio proglas – *bejān-nāmu* – od 21. aprila 1913. godine koji je svjedočio o obimu postignutog na polju suzbijanja nemorala. Nečudorednost i pokvarenost šire se po Sarajevu i okolici iz dana u dan – stajalo je u dotičnom proglasu – a po ulicama i najživahnijim mjestima muslimansko ženskinje skita bez ikakve potrebe i zadaje veliku glavobolju nadležnim i odgovornim. "Nejma škandalâ i rezaletâ [sramote] koji se nedogađaju na izletima i sastancima na Piščivodi, Trčivodi, Zmajevcu i Koševi, a osobito na Ilidži i Vrelobosne te Palima". Raznim novim gizdavim zarovima te čudnovatom vanjštinom, kretanjem i držanjem ženske izazivaju pažnju čak i nemuslimana, a mnoge su se što tajno što javno nepoštenju podale. Pošto je ukazao na suprotnost opisanih praksi sa šerijatom i islamskim ponašanjem, te ukazao na kontrast starih običaja u Bosni sa novim trendovima u oblasti muško-ženskih odnosa, Ulema-medžlis je izrazio želju da glavni grad okolici i cijeloj provinciji bude primjer *rza i namusa*, a ne pokvarenosti i nevaljalština. "Neka svatko koliko kome od ruku ide posegne se, da se već jedanput pomenuta zla sprečavaju"¹⁰ Na kraju je iznio tri koraka u borbi za moralnije društvo: savjet – intervencija Ulema-medžlisa – mjere zemaljske vlasti, "koja će sigurno na ruci biti i koja ne želi naše pokvarenosti"¹¹

Svi koraci i sve mjere – barem sudeći po izvještajima i ocjenama bošnjačkih vjerskih i društvenih autoriteta – bili su daleko od efikasnog suzbijanja nemorala, koji je izbijanjem Prvog svjetskog rata dobio novi prostor i poticaje za širenje. Cijeli aparat vjerske i vakufsko-mearifske vlasti, u saradnji sa organima zemaljske uprave, angažirao se na polju denunciranja moralno sumnjivih lica – naročito žena – težeći zavođenju "moralnog reda" u društvenim odnosima, iznimno kompliciranim vojnom mobilizacijom, ratnim migracijama, rastućim siromaštvom i drugim nevoljama koje je Veliki rat donio. Istovremeno, ratna pometnja i neprilike pogodovali su raznim manipulatorima i licima koja

⁹ "Bože, s hajrom!" *Bošnjak*. Sarajevo: 16.7.1910. 3.

¹⁰ *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. 2011. 121.

¹¹ Pogledati osvrt na dotični proglas unutar: "Bejanama Rijaseti Ilmijje". *Gajret*. Sarajevo: 1.8.1913. 153-154.

su težila izvući korist iz moralno sumnjivih situacija, dodatno doprinoseći i-
nako složenim međuljudskim odnosima u pojedinim lokalnim zajednicama.

Široko polje nemoralna

Težnje nadležnih vlasti da se ispita i onemogućí nemoral – koji se u terminologiji vjerskih tijela i vakufsko-mearifске uprave skoro isključivo odnosio na vanbračnu vezu i šerijatski nedopuštenu seksualnu aktivnost – nerijetko su bile skopčane sa nepremostivim poteškoćama stvarajući prave drame u postupcima dovođenja zatečenog stanja u zakonski i moralno prihvatljiv poredak. To je, primjerice, bio slučaj prilikom prijave bašmuhtara Mujage Azabagića protiv muslimanke E. rođene D. udovice iza S. Ć. pri Kotarskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Tuzli 13. juna 1914. godine. Nakon što je Azabagić dobio poziv od vojske da ustanovi da li se u kući E. Ć. nalazi jedan vojnik ciganske narodnosti po imenu E. B., težnja dotičnog bašmuhtara da uđe u kuću i izvrši uvid rezultirala je vriskom, psovkama i udarcima – bašmuhtaru od strane osumnjičene udovice i skrivenog vojnika – što je zaustavljeno tek prijetnjom jednog vojnika iz pratnje da će pucati ako dotični E. B. odmah ne stane mirno na licu mjesta. Bašmuhtar je zaključio kako se iz cijelog slučaja vidi da udovica sa vojnikom E. B. nevjenčano živi, "a šta više i trbušnjata je sa njime". Usto je predložio da se u postojećoj situaciji od E. rastave njene dvije maloljetne kćerke.¹² Dodao je da u tuzlanskoj Džafer Mahali već izvjesno vrijeme boravi jedna muslimanka pod imenom A. P. iz Devetaka, dotična je "veliki pezevenk [svodnica]", te bi je trebalo iz Tuzle "šupirati".¹³ Ista ova A. je zbog svodničkih poslova već šupirana iz Banje Luke. Koliko je bilo vlastima poznatih pezevenkuša, koje su regrutirale muslimanske žene i djevojke u sistem prostitucije, nismo našli pouzdan podatak. Jednako je teško reći, na osnovu dostupne vladine dokumentacije, koliko je vlast bila efikasna u spreča-

¹² GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 31/914. U podnožju akta zaprimljenog u Muftinskom uredu za okružje Tuzlansko 19.6.1914. godine stoji rukom: "Staratelje i odgovorne uredovno pozvati i pomogućnosti stvar svršiti". Sedam dana kasnije u istom Uredu je postignut dogovor u pogledu problema dvostrukog divljeg braka u Osječanima i Ribnici kojeg su prijavili džematbaša Hasan Ćebić te muhtar i član džematskog medžlisa Hasan Hadžić, oba iz Osječana. Pogledati: GHB, AIZ, Fond: MT, 1914, sign. 36/914. U svim ovim slučajevima ne može se sa sigurnošću reći kakav je bio ishod izvršenih izvida, izdatih naredbi i postignutih dogovora.

¹³ Šupirati – (njem. *Schub*) policijski protjerati u mjesto zavičajne pripadnosti.

vanju protuzakonitog bludničenja i prostitucije.¹⁴ U jednom dopisu Vladinog povjerenika za Sarajevo iz marta 1915. godine Ulema-medžlis se obavještava da prijavljena muslimanka H. R. nije bila privođena zbog liječničkog pregleda, već zbog njenog, potpuno dokazanog, bavljenja poslom pezevenkuše. H. R. je u posao prostitucije uvela U. L. i F. G., no sa H. R. se nije mogao nastaviti zapisnik, jer je ista zbog venerične bolesti morala biti otpremljena u zemaljsku bolnicu. Povjerenik je izvijestio Ulema-medžlis o najnovijim pritužbama "da se nekoje muslimanke bave tajnim bludničarenjem", te ove opće ne samo sa muslimanima, nego i sa pripadnicima drugih vjera. Među njima su i venerično bolesne žene koje su otpremljene u zemaljsku bolnicu na liječenje, zbog čega će vlast djelovati protiv svih osoba koje takvom ženskinju daju zaklon da se bave prostitucijom.¹⁵ Iz zapažanja publiciste Dževad-bega Sulejmanpašića vidljivo je da je prostitucija u Sarajevu rasla kako je odmicao Veliki rat, ali i da su zar i feredža korišteni kao sredstvo efikasne kamuflaže prostitutki bez obzira na vjeru.¹⁶ Ovaj problem se nastavio i u godinama nakon Velikog

¹⁴ Opširnije o prostituciji u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom pogledati: Kasumović A. 2007. 161-178. U dotičnom članku autorica navodi da je tajna prostitucija u bosanskohercegovačkim gradovima, mada je zakon predviđao stroge kazne, bila jako raširena. Činjenice govore da je prostitucija izvan zakona bila najviše zastupljena među kelnericama i sluškinjama, usljed čega je Zemaljska vlada 1911. godine donijela odluku da se zabranjuje ženska posluga po krčmama i gostionicama.

¹⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 3-124/1915.

¹⁶ Sulejmanpašićeva brošura o muslimanskom ženskom pitanju iz 1918. godine donijela je javnosti njegovog vremena neke nove poglede na stanje i prava žene, koja je opisana kao tragična žrtva obrazovnog i socijalnog zanemarivanja, ratnih neprilika koje su je izložile pogibelji materijalne nesigurnosti i moralne degradacije te različitih oblika nipodaštavanja i sputavanja od strane muškarca. Mladi beg nije smatrao uvredljivim zaviriti iza kulisa javnog morala i donijeti obilje zapažanja iz svijeta gradske prostitucije i zabrinjavajuće moralne erozije, a sve u funkciji glavne argumentacije: da tradicionalni instrumenti zaštite moralnog integriteta muslimanke – *zar* i *feredža* – nisu postigli željene rezultate i da ih treba zamijeniti vremenom primjerenim oruđem, a to je obrazovna i društvena emancipacija. "Kako je moguće, da se sakrivena žena prostituiše? Ne znam, to bi trebalo pitati prvu, koja je počinila tu ne baš osobito tešku stvar; ali to je pitanje svakako bez važnosti. Recimo jednostavno, da joj je 'novo vrijeme' bilo pri tom na pomoći i da [ju] je ono na to i naćeralo". Sulejmanpašić je među prvima otvorio problem koji će zanimati i vjersku i političku vlast kasnijih godina – kako stati u kraj zloupotrebi zara i feredže u korist nemoralne zarade? U brošuri je naveo sarkazam koji "drastično izvirgava ruglu sakrivanje lica našeg ženskinja" – inovjerke prostitutke oblače zar i glume muslimanku, svjesne da je muslimanka za stranca i inovjerca "sasma egzotičan zalogaj", pa tako trgovina bolje prosperira. Zahvaljujući njenoj "nedodirljivosti", umjesto da čuva

rata, te su zar i feredžu za svoje poslove uspješno koristile kako muslimanke prostitutke tako i pezevenkuše. Da bi se ušlo u trag prostitutkama koje, pokriveno, izbjegavaju liječničke preglede i ugrožavaju zdravlje građana, policijski liječnik dr. Rizvanbegović je početkom juna 1930. zatražio, a reisul-ulema Čaušević odobrio, zabranu nošenja zara i feredže ženama koje su uključene u prostituciju u Sarajevu.¹⁷ Ipak, čini se da je muslimanskih žena među registriranim prostitutkama ("javnim bludnicama") bilo razmjerno malo u odnosu na konfesionalnu strukturu stanovništva i da se većina muslimanki bludnica tajno uključivala u tokove prostitucije.¹⁸

Pritužbe za prostituciju iznosile su na vidjelo moralnu osjetljivost odgovornih lica u džematu, ali i mračnu stranu međuljudskih odnosa – sujete, nasilje i osvetoljubivost, koja je prema raspoloživim dokumentima bila u pozadini prijave za nemoralno življenje izvjesne N. A. iz Hrasnice, koju je lokalni moćnik Ahmet-beg Glođo optužio da se kurvā kako bi joj se osvetio što ga je tužila Okružnom sudu radi nanošenja tjelesnih ozlijeda i radnog onesposobljavanja.¹⁹ Nakon što je Ulema-medžlis u Sarajevu sredinom januara 1918. zatražio od Zemaljske vlade da onemogući "navedenoj djevojčurini" da svojim "nemoralnim životom" daje loš primjer stanovnicima Hrasnice, čak i po cijenu njenog protjerivanja iz sela,²⁰ zamjenik zemaljskog poglavara je 27. marta 1918. obavijestio Ulema-medžlis da provedeni redarstveni izvidi nisu dali povoda gonjenju imenovane N. A., jer je riječ o udatoj ženi koja živi u zajedničkom kućanstvu sa svojim mužem Z. A. te joj se nikako nije moglo doka-

moral muslimanke, zar je postao "maskom interkonfesionalne bludnice". (Sulejmanpašić Dž. 1918. 16).

¹⁷ Jahić A. 2004. 158.

¹⁸ Prema konsignaciji – dokumentu koji govori o prometu jednog bordela u Doboju tokom trećeg kvartala 1917. godine, među dvanaestak imenom i prezimenom navedenih prostitutki čini se kako je jedna bila muslimanka, izvjesna Š. D., premda je usljed rukopisa teško biti siguran da je ime tačno pročitano. Iz jedne druge konsignacije, one koja se odnosi na rad bordela u Konjicu u zadnja tri mjeseca 1917. godine, među 13 navedenih "javnoznanih" nema nijedne muslimanke. Pogledati: ABH, Fond: ZV, sign. 21-90-131 [190128/1917]; ABH, Fond: ZV, sign. 21-90-20 [35232/1918].

¹⁹ Opširnije: GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Prepis očitovanja N. A. žene Z. od 20. 3. 1918. Prilog dopisu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Veleslavnom predsjedništvu Ulema medžlisa za Bosnu i Hercegovinu broj: 68827/18. I-2. od 3.4.1918. godine.

²⁰ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Ulema-medžlis Zemaljskoj vladi. Rukom. Datum: 13.1.1918.

zati da je vodila nemoralan život u Hrasnici.²¹ I u nekim drugim slučajevima je Zemaljska vlada nalazila neutemeljenim prijave građana protiv osoba koje su dovođene u vezu sa remećenjem javnog reda i morala, kao prilikom pritužbi muslimana fočanskih općina Ćureva, Tjentišta, Ljubine i Zakmura protiv oružništva (žandarmerije) da verbalno i fizički atakuje na čast i poštenje mjesnog ženskinja u dotičnim mjestima. "Mi ostavljamo svoje ženskinje na milost i nemilost naših džandara", pisali su reisul-ulemi Čauševiću 10. jula 1915. mještani navedenih općina, "čije nam je poštenje sveto nada sve. Zar nije žalosno, da u naznačenim općinama već sada imade preko 30 trudnih naših djevojaka! A koliko će ih biti odsele?!" Oružničkog wachtmeistera Žalca su teretili da je jednom prilikom preko 50 muslimanskih žena sakupio u kasarnu, prisilio ih da se otkriju i potom ih tjerao da nose đubre, oru i kopaju, "pa makar to bilo u trećem selu kod kojeg pravoslavnog"²² Premda je u podnožju pritužbe bilo navedeno da je podnose svi muslimani iz rečenih općina, a naročito vojni obveznici, Zemaljska vlada je odgovorila Predsjedništvu Ulema-medžlisa da pojedini navodi pritužbe nisu utemeljeni te su puke izmišljotine "ili potvore prama oružničtvu", koje kao i uvijek svoju službu po nalogu pretpostavljenih obavlja. Navedeno je da su načinjeni izvidi i saslušavanja mjerodavnih muslimana spomenutih općina i da na temelju njih nema povoda da Zemaljska vlada u cijeloj stvari poduzima neke dodatne korake.²³ Drugi, pak, slučajevi ukazuju da su pojedini lokalni oružnički zapovjednici bili skloni uzimati u zaštitu oružnike nakon ataka na poštenje muslimanskog ženskinja, što je navodilo mjesnu ehaliju i vjersku vlast da se žale Vladi u Sarajevu da se olahko prelazi preko nasrtaja na moral i obraz. Krajem jula 1915. reisul-ulema Čaušević se požalio zemaljskom poglavaru Stjepanu Sarkotiću na žandara u Janji, kotar Bijeljina, koji je nagonio navodno zaražene muslimanske žene da se skidaju gole i pred njim kupaju. U pritužbi mještana Janje, nakon detaljnog opisa događaja, istaknuto je kako se do posljednjeg slučaja znao red; doktor je "hodao i gledao" svog posla, ali ženskinje je uvijek pregledavala "vekterica" (bolničarka) te ako je imala šta činiti činila je, "a nisu to žandari činili bez vekterice, bez

²¹ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 63044. I-2.

²² GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-53/1915.

²³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-53/1915. Broj: 9018 / Prez.

muhtara, bez kućnog sahibije [starješine], bez ikog". Nakon počinjenog djela žandar je od wachtmeistera dobio 10 dana zatvora, ali o kakvom se zatvoru radilo? "Ljudi koji imaju posla u kasarni govore da to nije bio nikakav zatvor, nego samo da taj žandar nije išao u službu, biva odmarao se u hladu, umjesto da se znoji po ovoj vrućini po polju".²⁴ Nakon što je reisul-ulema zatražio od Sarkotića da se dostojno kazne i žandar i wachtmeister koji ga je uzeo u zaštitu, Sarkotić je saopćio Čauševiću da je krivcu povišena kazna na 30 dana i da je kažnjen premještajem na drugo službeno mjesto, dok je njegov neposredno pretpostavljeni pozvan na odgovornost.²⁵ Čaušević je revnosno reagirao na različite dojave o napadu službenih lica na moral muslimanki, makar se radilo o pukom "javljanju muslimanskom ženskinju", koje se u dotičnom vremenu smatralo potpuno neprihvatljivim sa stanovišta vjere i običaja muslimana. U julu 1918. godine, na temelju ponovne pritužbe kotarskog vakufskog povjerenstva u Fojnici, Čaušević je tražio od Zemaljske vlade da posreduje kod nadležne vojne vlasti da se smijeni komandant autokolone Adolf Raubal koji, pisao je, umjesto da štiti red i zakon, pušta svojim šoferima da se izazovno ponašaju po fojničkim islamskim mahalama i javljaju muslimanskim ženama.²⁶ Premda je u dopisu fojničkog vakufskog povjerenstva spomenuto "izazovno ponašanje" ilustrirano tek veranjem pojedinih šofera na jedan brežuljak među mahalama zvani Križ, "sa kog se vidi u naše ženske avlije pa i u kuće",²⁷ Zemaljska vlada je obavijestila Predsjedništvo Ulema-medžlisa da je komandant autokolone natporučnik Raubal svim šoferima zabranio prolaz kroz islamske mahale te ih strogo opomenuo "da se naprama pučanstvu pristojno ponašaju". Svako buduće uznemiravanje će biti prijavljeno i strogoj kazni privedeno.²⁸

Kotarskim vakufskim povjerenstvima i muftijskim uredima su redovito dolazile prijave za nedolično ponašanje službenih lica, ali i za različite slučajeve izvanbračnih odnosa koji su nazivani preljubom, konkubinatom i nemo-ralnim življenjem. Okolnosti pod kojima su pojedine žene ulazile u ovakve

²⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-51/1915.

²⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1915, sign. 2-51/1915. Sarkotić – Čauševiću 25.8.1915.

²⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 1361/1918.

²⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 253.

²⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 198715. I-8. Datum: 21.9.1918.

odnose su bile različite. Nerijetko su bile posljedica ženinog straha da ne ostane sama i nezbrinuta, ali i poticaja i nagovora muškarca koji je bez zazora od sankcije – koja je teško bila sprovodiva – ulazio i živio u "divljem braku". Slučaj izvjesne N. H. je primjer nesretne žene koja se vezala za pogrešnu osobu i ostala bez opskrbe u teško ratno vrijeme. Nakon što je neko vrijeme radila kod tuzlanskog advokata dr. Bahrije Kadića, N. H. iz Šikulja kod Lukavca stupila je u vezu sa vojnikom iz Dervente M. V. i s njim nevjenčano živjela od početka Prvog svjetskog rata – punih 13 mjeseci.²⁹ Kada je M. V. dospio u istražni zatvor N. H. je ostala bez igdje ičega i bez ikakve zaštite te je pokrenuto pitanje njenog bračnog statusa i opskrbe. Na saslušanju pri Muftinskom uredu u Tuzli 29. 8. 1915. godine M. V. se pravdao da nije mogao ozakoniti svoju vezu sa N. H. jer mu je rečeno da se kao vojnik ne može ženiti. Izjavio je da će, čim je vjenča, pisati svom ocu da mu donese prihod od njegovog imetka s kojim bi je opskrbio i da će joj sav svoj imetak prepisati.³⁰ Nakon što je zaprimio obavijest od vojne vlasti da u ratu mobilizirana rezerva ne treba tražiti nikakvu dozvolu za ženidbu od nadležne vojne oblasti, tuzlanski muftija Maglajlić je 7. 9. 1915. pisao Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli "da navedeni bračni par vjenčati blagoizvoli".³¹ Četrnaest mjeseci nakon ove molbe tuzlanski Muftinski ured bio je prinuđen pisati Šerijatskom sudu u Derventi da pozove M. V. i njegovog roditelja da osiguraju "nafaku ili poštenje" za N. H. udatu V. obzirom da je njen mobilizirani muž, premda je svojim potpisom zajamčio da će ženu dok je u vojsci voditi radi opskrbe svom ocu u Derventu, po dopustu otišao ocu u Derventu, ali bez žene, koju je ostavio u Tuzli bez ikakvih sredstava za život.³²

²⁹ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 487/15. Pismo gospodinu muftiji od 29.8.1915. Potpis: Dvořák.

³⁰ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 487/15. Zapisnik o saslušanju M. V. povodom preljube sa N. H. iz Lukavca kotar Tuzla. 29.8.1915.

³¹ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 498/15. Muftija M. Slavnom šerijatskom sudu u Tuzli.

³² GHB, AIZ, Fond: MT, 1916, sign. 989/16. Muftinski ured u Tuzli Šerijatskom sudu u Derventi. 27.11.1916. U bračnim odnosima ovoga vremena dominacija muža nad ženom se podrazumijevala te se žena nerijetko, uz pomoć oca ili nekog drugog člana njene porodice, morala obraćati šerijatskom sudu tražeći "nafaku" i pravdu za sebe i svoju djecu. Ženina "svojevlavost" najčešće nije tolerirana, a mužev odnos prema ženi, naročito u seoskim općinama, češće je oblikovala muževa hirovita narav i težnja da mu se žena bezrezervno podloži, nego li emotivne spone i naklonost prema njoj kao životnom saputniku. Pogledati zanimljiv primjer:

Drugi karakterističan slučaj je onaj S. B. kćerke Muharemove protiv koje je pri Muftinskom uredu u Tuzli 28. 9. 1915. godine provedena rasprava "zbog nemoralnog postupanja". S. B., udata za Đ. F. iz Hrasna, prešla je preko zabrane muža i sa svojim bratom otišla običi bolesnu majku. Neposluh mužu S. B. je skupo koštao, jer joj po povratku u Hrasno muž nije dao ući u kuću. Nesretna žena je više puta dolazila i molila muža da je pusti u kuću, ali uzalud. Nakon što je nekoliko puta noćila kod daidže, iznajmila je sebi sobu po 4 krune i u njoj živjela. Nije navela kojim sredstvima je plaćala sobu, ali je priznala da se tokom proteklog ramazana (1914. godine) upoznala sa stanovitim Arnautom A. A. s kojim se dogovorila vidjeti pred njenom kućom u Džafer Mahali. "Sutra dan došao je A (...) pred ićindiju i mene odveo u Tušanj u jednu kuću koju je držao pod kiriju te sam sa njim jedno 2 mjeseca živila".³³ Nakon toga A. A. je otišao u vojsku, "a ja sam se u svoju kuću povratila". Do S. B. je dolazio još jedan Arnaut, izvjesni Š. O., no S. B. je porekla da se radilo o bilo kakvim "zlim namjerama" već je dotični dolazio proašikovati sa M. udovicom iza S. M. Muftinski ured je 10. 10. 1915. ustupio cijeli predmet Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli,³⁴ no kakve je mjere sud poduzeo – nije nam poznato.

Konkubinat, višeženstvo i ostale "neurednosti"

Od sredine 1916. godine nevoljama moralne prirode priključio se i problem sve većeg broja primjera mnogoženstva među muslimanskim vojnim licima koji su zabrinuli kako vjerske zvaničnike tako i zemaljsku vlast. U junu 1916. na njega je skrenuo pažnju vojni imam Alija ef. Sefić, carskom i kraljevskom vojnom zapovjedništvu u Mostaru, ističući kako je poligamija uzela maha kod muslimana vojnika, i to naročito kod onih siromašnijih, uslijed čega bi tome trebalo stati na put kako iz moralnih tako i iz ekonomskih razloga, jer će tom praksom siromašne porodice postajati još siromašnije. Sefić nije iznio pogled na razloge širenja mnogoženstva među muslimanskim vojnicima, ali je predložio da se izda naredba po kojoj se muslimanima vojnim obveznicima

ATK, Fond: KŠS, sign. V 961 2474/15. Zapisnik o očitovanju Naife Mulić, kćeri Suljine, iz Tuzle. Datum: 1.9.1915.

³³ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 549/15. Zapisnik sastavljen kod Muftinskog ureda u Tuzli. Rasprava protiv S. B. kćeri M. zbog nemoralnog postupanja. 28.9.1915.

³⁴ GHB, AIZ, Fond: MT, 1915, sign. 549/15. Muftija Sudu – rukom.

ne može dati dozvola za sklapanje braka dok se u svakom pojedinom slučaju prethodno ne čuje Sefićevo mišljenje, koje bi potom bilo stavljeno u sporazum sa nadležnim šerijatskim sudom.³⁵ Mjesec dana kasnije, Zemaljska vlada u Sarajevu se obratila Ulema-medžlisu s molbom da se očituje o Sefićevom prijedlogu. Ulema-medžlis (reisul-ulema Čaušević) odgovorio je kako i njemu dolaze prijave od nekih vakufskih povjerenstava o "neurednostima" prilikom sklapanja brakova muslimanskih vojnika. Naveo je da takvih slučajeva nema mnogo, ali da i dva-tri slučaja zaslužuju da se toj pojavi stane na put i iz moralnih i materijalnih razloga. Odbacio je Sefićev prijedlog ističući kako se slučajevi mnogoženstva, kao i preotimanja tuđe žene, ne događaju samo u vojsci nego i u civilnom građanstvu. Mnogoženstvo se, općenito, donekle ukorijenilo u Cazinskoj krajini, pošto su Krajišnici u stara vremena mnogo ratovali, "pa je bilo i potrebno". Današnje mnogoženstvo, ako je po propisima šerijata, niti je pogubno niti štetno, no nevolja nastaje kada čovjek uzima drugu ženu, a ne može ni jednu uzdržavati. Stoga je nužno, predlaže Ulema-medžlis, da Vlada izda stroge naredbe šerijatskim sudovima da se svakoj osobi zabrani vjenčati više od jedne žene ako mu imovinske ili zdravstvene prilike to ne dopuštaju. Što se tiče prakse da se vojnik oženi sad u jednom sad u drugom mjestu, to se lahko može zabraniti time što mu šerijatski sud ne bi dao dozvolu za sklapanje braka (*izun-nāmu*), dok se stvar svestrano ne ispita. Ako je osoba koja se ženi vojno lice, mogla bi stupiti u brak tek kada donese privolu svog vojnog imama. Kada je riječ o konkubinatu, i tu se dojave odnose naročito na područje Cazinske krajine, kao u slučaju nemorala koji se zbio u cazinskom kotaru. Tamo su neki muslimanski vojnici došli na dopust, od kojih se jedan smjestio u tuđu familiju i tu nezakonito općio s tuđom ženom, "a kad je i njezin pravi domaćin došao na dopust, najprvo je ubio nevjernu ženu, pa se tek onda prijavio". Kotarskom vakufskom povjerenstvu u Cazinu na vrijeme je javljeno šta se dešava i ono je pokušavalo preko redovnog suda odstraniti vojnika iz tuđe familije, ali mu je odgovoreno da sudovi nemaju "prava uredovati u muslimanskom konkubinatu". Ulema-medžlis je iznio stav da bi trebalo donijeti oštrije odredbe koje bi omogućile šerijatskim sudovima da strožije istupe protiv dotičnih prijestupnika. Pošto kotarski sudovi izjavljuju da nisu kompetentni rješavati bilo

³⁵ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2, B 1916/12. Prepis Sefićevog izvještaja.

šta što zasijeca u bračne poslove muslimana, koji su u isključivom djelokrugu šerijatskih sudova, valjalo bi povesti računa o činjenici da šerijatski sudovi ne raspolazu u tolikoj mjeri sa prisilnim sredstvima koliko bi bilo dovoljno "za spriječenje mnogih nepodopština u muslimanskim bračnim prestupcima".³⁶

Sredinom oktobra 1916. godine Zemaljska vlada je zatražila mišljenje Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu o dostavljenom odgovoru Ulema-medžlisa, a Vrhovni šerijatski sud joj proslijedio odgovor u kojem je naveo da bi se neprilikama sa mnogoženstvom bez materijalnog oslonca moglo stati na put kada bi šerijatski sudovi pri davanju dozvole za sklapanje braka "više pazili" na šerijatske propise i davali dozvolu za brak samo onim osobama koje su u stanju svoje bračne dužnosti obavljati i ženu uzdržavati. To bi isto važno i za muslimanske vojnike – dozvolu za sklapanje braka bi trebali dobiti samo oni za čije vjenčanje se šerijatski sud uvjeri da nema nikakve šerijatske ni zakonske zapreke. Kada je riječ o slučajevima sklapanja braka bez šerijatske dozvole, tome bi se moglo stati na put tako što bi se one osobe koje sklapaju dotične bračne ugovore ili prisustvuju istim "osjetljivo kaznile".³⁷ Kada su u pitanju slučajevi konkubinata, to bi se moglo spriječiti uredbom "da se odluke šerijatskih sudova u ovim stvarima ovršuju po kotarskim sudovima odnosno po političkim oblastima".³⁸ I Vrhovni šerijatski sud je ocijenio Sefićev prijedlog suvišnim, uz mogućnost da se jednom okružnicom upozore svi šerijatski sudovi u Bosni i Hercegovini da strogo paze i drže se šerijatskih propisa prilikom sklapanja brakova odnosno davanja dozvola za brak.

Pošto je zaprimila mišljenje Vrhovnog šerijatskog suda Vlada ga je pozvala da u duhu navedenih stavova odmah izda okružnicu na šerijatske sudove.³⁹ Vrhovni šerijatski sud je odgovorio na Vladin poziv i 4. decembra 1916. prosljedio svim kotarskim šerijatskim sudovima u zemlji okružnicu sljedećeg sadržaja:

³⁶ ABH, Fond: ZV, sign. 132757 [180815/16]. 404-28. Čaušević Visokoj Zemaljskoj vladi na br. 132.767 od 27.7.1916. godine.

³⁷ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / III. Tekst dopisa usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 21.10.1916. godine.

³⁸ Isto. U podnožju teksta je dopisano: "[...] jer šerijatski sudovi nijesu danas u stanju samo svojim moralnim uplivom [da] zapriječće dotične nepodobštine".

³⁹ Isto. 2 B 1916/12. Broj: 205.870 V-1.

“Opazilo se je, da neke osobe, a naročito sada vojnici druge rezerve, koji su privremeno smješteni u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, sklapaju tamo brakove bez ikakve zaprijeke premda su isti u svojim rodnim mjestima oženjeni i imaju djecu, a jedva uzdržavaju i jednu ženu, pa odatle nastaju neprilike i razne nevolje.

To bi se moglo donekle zapriječiti, kada bi se pri sklapanju braka, odnosno izdavanju dozvola za sklapanje braka strogo pazilo na šeriatske propise, po kojima se je haram (zabranjeno) oženiti, ako nakih (ženik) nije u stanju obavljati svoje bračne dužnosti ili koji ne mogu uzdržavati svoje žene.

S toga se pozivaju kotarski šeriatski sudovi, da u buduće na te šeriatske propise strogo paze i drže ih se pri sklapanju brakova odnosno pri izdavanju dozvola za sklapanje braka, te prije vjenčanja odnosno izdavanja dozvole za vjenčanje uzmu sve okolnosti nakiha (ženika) u obzir kao i dotične propise o ženidbi nalazeći se u većini fikuhskih kjitaba”⁴⁰

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije bila potpuno zadovoljna izdatom okružnicom pa je Vrhovnom šerijatskom sudu iznijela mišljenje da je okružnica vrlo općenito sastavljena i da kotarskim šerijatskim sudovima nisu date detaljnije upute na koji način će sprečavati sklapanje brakova koji su *haram* – zabranjeni – po šerijatu. Pošto su vrhovne šerijatske sudije izjavile u Pravosudnom odjeljenju Vlade da o načinu kažnjavanja onih koji krše propise šerijata o valjanom braku postoji odgovarajuća naredba iz osmanskog vremena, zamjenik zemaljskog poglavara je pozvao Vrhovni šerijatski sud da Vladi ukaže odnosno načini dostupnom dotičnu naredbu. Vrhovni šerijatski sud je odgovorio navodeći više autoriteta i knjiga koji ukazuju na prisutnu pravnu praksu u Osmanskom carstvu da nema sklapanja braka bez šerijatskog suda i da će se protiv onih koji sklapaju brak mimo šerijatskog suda – uključujući stranke, ali i imama – pokrenuti postupak na kaznenom sudu, pri čemu je stvar kaznenog suda po kojim ustanovama kaznenog zakona će suditi prekršiteljima.⁴¹ Ovaj pristup podržao je i Ulema-medžlis, ističući da je ono što Vrhovni šerijatski sud traži “prava konzekvenција po šeriatu utvrđenog morala, i

⁴⁰ Škaljić A. 1944. 191.

⁴¹ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 3 B 1916/12 [Br. 130/III]. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / Tekst dopisa usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 3.3.1917. godine.

u duhu moralnog shvaćanja islamske zajednice". Međutim, Ulema-medžlis je imao u vidu situaciju kada šerijatski sud na osnovu šerijatski opravdanih razloga uskrati vjenčanje odnosno izdavanje *izun-nāme*, no ne i svaki sklopljeni brak bez dozvole šerijatskog suda, ali na temelju općih ustanova šerijatskih propisa o braku.⁴²

U međuvremenu je Zemaljska vlada izdala naredbu svim potčinjenim upravnim oblastima da suzbijaju nemoral i nezakonito preudavanje "pričuvničkih žena", u svrhu čega su oblasti pozvane "silom rastavljati nezakonite brakove i strogo kazniti one muškarce koji bi se udarili na obraz onih što pođoše u boj proti neprijatelju". Ovako je dotičnu Vladinu naredbu br. 411 od 11. januara 1917. protumačio Ulema-medžlis za Bosnu i Hercegovinu – u svojoj okružnici svim vjerskim službenicima od 14. jula 1917., pozivajući ih da svaki slučaj konkubinata odmah prijave nadležnom vakufskom povjerenstvu koji bi potom podnio pismenu prijavu mjesnom kotarskom uredu s ciljem uredovanja u smislu spomenute Vladine naredbe. Potpisnik okružnice, reisulema Čaušević, godinu dana nakon odgovora Zemaljskoj vladi o održivosti prijedloga vojnog imama Alije ef. Sefića, sada je već pisao o žalosnoj pojavi da "mnoge žene" onih koji su stupili u vojničku dužnost ulaze u konkubinatu, čineći time "podlo izdajstvo" prema braniteljima koji su otišli u rat da svoju krv proliju "kako bi njihovo ognjište i kuća ostalo pošteđeno od neprijatelja". No, isto to izdajstvo dolazi "i od strane onih zavoditelja koji kod kuće mirno bez pogibelji žive" pošteđeni od teških vojničkih napora. Nije, međutim, grijeh samo nevjernih žena i njihovih zavodnika, već i zajednice koja trpi to zlo u svojoj sredini umjesto "da suzbija tu opačinu čim se gdje pojavi". Čaušević je pozvao na "vaz i nasihat [propovijed i savjet] u lijepoj formi", u džamiji i izvan džamije, ali je upozorio da se moralno stanje zajednice ne može odjednom unaprijediti, već ustrajnim radom na popravljaju narodnih pogrešaka.⁴³

⁴² ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 3 B 1916/12. Broj: 744/1917. Potpis: [Mehmed] Okić.

⁴³ "Dakako popravljanje ne ide od jednog", pisao je Čaušević, "dapače niti brzo, nego postepeno. Ali trebamo biti ustrajni. Prvi pa i opetovani neuspjesi ne smiju nas smesti sa pravog puta, pa ni u tom slučaju kad bismo znali da nećemo moći dočekati ostvareno ono za čim smo težili. Mnogi se poslovi ostavljaju, da ih drugi (potomstvo) dovrši. A to je još najviše kod popravljanja narodnih pogrešaka. Tude ne ima nego ustrajno raditi i djelovati desecima godina ne misleći kada će se plod ubrati. Oni koji rade njihova je moralna nagrada i od Boga plaća, a vanjski uspjeh ne minovno će također doći pa kad li tad li". Vidjeti: GHB, AIZ, Fond: MBL,

Zemaljska vlada, međutim, težila je efikasnoj proceduri sprečavanja konkubinata, ali i mnogoženstva u koje su ulazili vojnici slabog materijalnog oslonca.

U augustu 1917. godine Zemaljska vlada je pozvala Vrhovni šerijatski sud da u skladu sa vlastitim prijedlozima izradi i predloži osnovu naredbe kojom će se odrediti da se može izreći kazna protiv stranaka i drugih učesnika koji sklope brak mimoišavši šerijatski sud.⁴⁴ Na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda od 24. septembra 1917. utvrđena je osnova naredbe Zemaljske vlade o zabrani sklapanja braka među muslimanima mimoišavši šerijatski sud i o kazni za to. Prema ovoj osnovi, sve osobe koje u ma kojem svojstvu budu sudjelovale u sklapanju braka bez dozvole nadležnog šerijatskog suda kaznit će se, prema okolnostima i imovinskim prilikama prekršitelja, kaznom zatvora od 8 do 30 dana ili novčanom globom od 50 do 500 kruna.⁴⁵ Kaznu izriče nadležni kotarski šerijatski sud, koji će se radi ovršenja kazne, kada postane pravomoćna, obratiti mjesnom kotarskom sudu. Iz službenih zbirki zakona i naredbi Zemaljske vlade ne vidi se da je predložena osnova postala naredbom tokom preostale godine dana austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Pored neodržive poligamije i konkubinata vjersku vlast muslimana za vrijeme Velikog rata uznemiravali su i slučajevi stupanja u bračnu vezu prije zakonom propisanih godina, čemu su, prema nekim dojavama, posredovali lokalni imami vođeni vlastitim interesom i koristoljubljem. Krajem januara 1918. godine Kotarski šerijatski sud u Cazinu pisao je Ulema-medžlisu u Sarajevu o velikom neredu na polju sklapanja braka u cazinskom kraju, za što je teretio – ne mjesne muslimane – već lokalne hodže koje svoje dužnosti "nesavjesno vrše" doprinoseći stanju koje se kosi sa zakonom. Mnogi u Cazinu žive u konkubinatu, premda je Kotarski šerijatski sud "sve svoje sile uložio" da u muslimanskom stanovništvu uguši "ovu nemilu pojavu". Među njima ima i mladića koji, ne navršivši godina propisanih vojničkim zakonom, dovode curu i traže od ovdašnjeg šerijatskog suda dozvolu za brak, a pošto im je šerijatski sud ne može dati, isti, ne obazirući se na moral, počinju živjeti u konkubinatu, "dočim neki uplivišu na pojedine hodže, te mu isti obavi ničah

1917. Okružnica. Broj: 756/1917. 14.7.1917.

⁴⁴ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 4 B 1916/12. Broj: 99237. V-1.

⁴⁵ ABH, Fond: VŠS, sign. V-5-2. 4 B 1916/12. Vrhovni šerijatski sud Zemaljskoj vladi za BiH / Tekst izvješća usvojen na sjednici Vrhovnog šerijatskog suda 24.9.1917. godine.

[vjenčanje] bez naloga šeriatskog suda". Onda se desi da žena pobjegne od takvog muža, "ili pako drugo koje pitanje ispane", pa šerijatski sud dođe u nepriliku šta uraditi – ni priznati ni ne priznati po hodži obavljeni ničah. Ima i slučajeva, nastavlja Kotarski šerijatski sud, gdje hodža "drži" u svom džematu nevjenčanu ženu po četiri godine, premda je isti isposlovao dozvolu od šerijatskog suda da je vjenča za osobu s kojom živi, ali dotični hodža nije htio obaviti vjenčanja jer mu ženjenik nije platio dužnog žita. I tako je taj nezakoniti brak potrajao četiri godine, a kada se istoj ženi prohtjelo – preudala se za drugog, uz dozvolu šerijatskog suda, koji joj je "naravno" morao izaći u susret. Konačno, dešava se da hodža, nakon što je prvi put djevojci izdao *ilmi-haber* (predbračnu potvrdu o podobnosti za brak), dvije godine poslije ponovo joj izdaje *ilmi-haber* za udaju, premda zna da je ista već jedanput vjenčana, "i tako jedna žena imade dva muža". Kada šerijatski sud proglašuje drugi brak nezakonitim žena se očituje da ovog drugog muža neće ostaviti "i tako se sada i na taj način konkubinat širi". Na kraju akta Kotarski šerijatski sud je iznio uvjerenje da se ispadi na bračnom planu ne mogu neukom narodu u grijeh upisati, nego krivica pripada samo hodžama koje su dopuštale i sudjelovale u tim stvarima, usljed čega bi bilo dobro odrediti valjane imame koji bi se starali za administrativne poslove i izdavanje potvrda, dok bi drugi imami po selima bili zaduženi samo za klanjanje i obavljanje pokopa, bez prava da išta pismeno izdaju, "i tako bi se tim bar donekle moglo srediti ovo neuredno danas stanje".⁴⁶

O ženjenju mladeži ispod 18 godina pisao je u februaru 1918. reisul-ulemi Čauševiću jedan zabrinuti musliman iz Livna, ističući odgovornost pojedinih imama za njihov nezakonit ulazak u bračni odnos. Ovi imami obave obred vjenčanja "naravno uz bolju nagradu", a posljedice koje nastaju su hrđave, kao u slučaju sina M. H. koji je oženio kćerku H. V., s njom živio neka dva mjeseca, a onda je otjerao, "pa je ona sada niti djevojka, niti udovica a niti puštenica". Kako trenutno nema ni oca ni matere, živi sada kod svoje sestre, pa se može očekivati još kakvo veće zlo, pored toga što je unesrećena. Osim toga, stvar će sada doći do suda, pošto će mladoženja biti tužen zbog zavođenja malodobne djevojke i ulaska u brak. "Pošto je ženjenik odviše raspušten pa i bezobrazan iz njegovih se usta svašta čuje, da se upravo inovjerci izrugivaju, a osim toga

⁴⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Datum: 25.1.1918.

i svoje drugove na zlo napućuje".⁴⁷ Mjesec dana kasnije Ulema-medžlis je tražio od Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Livnu da ga izvijesti o slučajevima ženjenja malodobnih mladića. Kotarsko povjerenstvo je načinilo "izvide" koji su mu omogućili da sa manje dramatičnosti opiše dotičnu pojavu, premda je na početku svog izvještaja navelo da su njegovi uvidi ograničeni saznanjima do kojih je uspjelo doći. U slučaju braka sina M. H. i kćerke H. V. ukazalo je da je "sva prilika" kako je kriv sin M. H., ali da se nakon posredovanja predsjednika povjerenstva i drugih građana kćerka H. V. vratila mužu i sada u zajednici žive, "ali kako to povjerenstvu nije poznato jer se sada ništa nećuje o tome".⁴⁸

Odbori za suzbijanje nemoralna

Do 1918. godine nemoral u bosanskohercegovačkim gradovima poprimio je razmjere koje su alarmirale bošnjačke elite i potaknule ih na akciju u cilju njegovog suzbijanja u posljednjoj ratnoj godini. Više društvenih činilaca, naročito u glavnom gradu, tražilo je načina kako stati u kraj rastućoj "povodljivosti i raspuštenosti" djevojaka, a vlast je imala posla privodeći zakonu žene koje su istovremeno bile upletene i u nemoral i u krađu. Početkom marta 1918. sarajevske novine su pisale o dvadesetogodišnjoj Š. K. koja se bavila nemoralnim životom te bila protjerana iz Sarajeva. Ipak, pošlo joj je za rukom da se pod imenom Š. R. vrati u Sarajevo i stupi u službu kao sluškinja. Priliku je iskoristila da ukrade jedno tursko zeleno svileno odijelo, dva turska ženska crvena odijela te jednu bluzu, cipele, stolnjak i četiri metra štofa.⁴⁹ Vlast je pozivala građanstvo da svaku krađu prijavi policiji, upozoravajući kako se oko kuća klatari razna čeljad – tobože siromasi – u želji da izvidi kućne prilike. "Noćno klatarenje djevojaka uzrokom je, da kuće ostaju otvorene, prozori nezatvoreni – te i ovo daje prilike za krađe i lopovluke svake vrste". Za krađu je u ratnom vremenu bilo lakše doći do izvršitelja nego li do radnika i radnica za poštenu zaradu.⁵⁰

⁴⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Datum: 23.2.1918. Potpis – precrtan.

⁴⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 85/18. Datum: 7.4.1918.

⁴⁹ "Sarajevske novosti". *Sarajevski list*. Sarajevo: 4.3.1918. 3.

⁵⁰ "Sarajevske novosti". *Sarajevski list*. Sarajevo: 6.2.1918. 3.

Prvi konkretan korak u smjeru šire društvene akcije s ciljem suzbijanja nemorala načinilo je Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Travniku 13. januara 1918. godine. Nakon provedene rasprave na sjednici proširenoj travničkim uglednicima povjerenstvo je zaključilo da je potpuno opravdana želja muslimanskog naroda da se ograniči sloboda muslimanskog ženskinja i ishodi posebna naredba na nadležnom mjestu kojom bi se mogli kazniti svaki musliman i muslimanka koji krše vjerske propise. Istaknuto je da propast dolazi na razne načine: djevojke rađaju, djeca se uništavaju, vjenčane žene čine preljubu sa tuđim muževima. Svastika polazi za zeta, pored žive i vjenčane sestre, sastaje se s njim i postaje noseća. Povrh svega navedenog "ženskinje bez svakoga zabta i bojazni klatari se po miloj volji nesmetano i neobrazivo", zalazi u "neprikladne stanove" te dolazi u javne lokale, birtije, kafane, komedije, kino i druga "nedogledna mjesta". Da bi se uteklo prijeteloj propasti povjerenstvo i uglednici su ukazali na potrebu formiranja naročitog odbora od nekoliko uglednih lica pod predsjedavanjem predsjednika kotarskog vakufskog povjerenstva koji bi imao sljedeće zadatke i nadležnosti: "(...) odbor će voditi brigu, da istraži svaki zli slučaj bilo javno ili tajno, paziće na svako kretanje sumnjivi lica, po mogućnosti nastojeće, da ih odvrati a u protivnom slučaju prijaviti političkoj oblasti i tražiti da ih kazni, muslimanke koje se zloglasnima predvide i savjetom nedadnu se popraviti predložiće političkoj oblasti, da ih kao takove javnima proglasi i zabrani im daljnje zamotavanje na način kako se poštene muslimanke po vjerskom propisu zamotavaju, zloglasnice ne smiju ostati u tajnosti o njima će odbor voditi račun i brigati se, da pravo vreme prijaviti poštenim familijama, da se nebi sa njima družile i dozvoljavale ulazak u svoju kuću".⁵¹ Na kraju sjednice je zaključeno da se navedeni stavovi i zaključci prosljede centralnim vakufsko-mearifskim vlastima u Sarajevu kako bi se kod Zemaljske vlade ishodila naredba "na želju cijele muslimanske ehaliije" o pristupu i kazni u predmetnoj stvari.

Vakufsko-mearifski sabor je reagirao zaključkom da se predstavka travničkog vakufskog povjerenstva putem Ulema-medžlisa predloži Zemaljskoj vladi s molbom da se pozovu političke oblasti u zemlji da po mogućnosti potpomažu i idu na ruku posebnim odborima koje će vakufska povjeren-

⁵¹ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Prepis zapisnika od 13.1.1918.

stva ustrojiti za suzbijanje nemorala.⁵² Nekoliko sedmica kasnije reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu Džemaludin ef. Čaušević uputio je okružnicu svim muftijskim uredima i kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u zemlji kojom ih je pozvao da ustroje "odbore za čuvanje morala u islamskom elementu" čija bi dužnost bila: bdjeti nad očuvanjem "naše narodne čistoće", voditi brigu o samohranim majkama i pomagati im pri nabavljanju životnih namirnica, nastojati da se sposobnim za rad nađe zarade, "osobito ženskinju", i osnivati fondove za nemoćne siromahe u koje bi se sakupljali dobrovoljni prilozima, "a mogao bi se i zećat u ove fondove ulagati".⁵³ Čaušević je podržao ocjene i prijedloge travničkog povjerenstva, ali je dodao da će odbori za zaštitu morala na prvom mjestu imati dužnost da djeluju na popravljajući samih muškaraca, pošto "muškinje daje pravac ženskinju" u pogledu morala i vladanja. Stoga se ne treba varati, upozorio je Čaušević, "da ćemo mi svoje društvo popraviti, ako mi hoćemo, da lijećimo samo jednu polovicu a drugo da ostaje zanemareno". Drugo o čemu će se morati povesti računa jesu postojeće socijalne prilike i ekonomski položaj žene u ratnom vremenu: "Uz ove napomene treba nam uzeti naoko i današnje vrijeme, a osobito ovo ratno doba, jer je – što se reće – borba za opstanak izvela mnogu u istinu čednu i čestitu muslimanku, koja se je osjećala najudobnije u svom boravištu, zaklonjenu od talasa javnog života, zabavljenu kućnim poslovima i njegovanjem svoje djece. Potreba da nahrani sebe i ostavljenu, neobskrbijenu djecu, opravdano ju je izvela u javni saobraćaj, da se ne skapava od gladi! Kad se jedan put rat skonća, smanjiće se broj onih, koje su danas prinuđene, da idu u čaršiju i na sud. Ali i poslije rata osobito u većim mjestima će opet biti dosta samohranih. I što koji grad više raste,

⁵² GHB, AIZ, Zapisnici [sjednica Vakufsko-mearifskog] sabora od 11/12. [1]916. do 7/I [1]917 i 23/12 [1]917 do 21/I [1]918. Perioda druga. XXIV Zapisnik sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 20. januara 1918. 6. U zapisniku je zabilježeno da je ovaj zaključak donijet nakon podulje debate, ali o sadržaju debate, nažalost, nema obavijesti u zapisniku. Naveden je samo prvi dio debate u kojem su učestvovali predsjednik Sabora Džemaludin ef. Čaušević te tuzlanski i banjalučki muftija hafiz Ibrahim ef. Maglajlić i Muhamed Ševket ef. Kurt. Maglajlić je rekao da je rat mnogo doprinio nemoralu koji se iz dana u dan širi po cijeloj zemlji "i ništa se ne radi". Kurt je govorio o događajima u Banjoj Luci te o mjerama koje su kotarsko povjerenstvo i muftija zajedno sa građanima poduzimali, ali o kojim događajima i kakvim mjerama se radilo, o tome zapisnik ne govori.

⁵³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Okružnica br. 220/1918. od 25. februara 1918.

to će u njemu biti sve više takovih”⁵⁴ Reisul-ulema nije prihvatao – mnogim kritičarima svojstveno – pojednostavljeno svođenje nemorala na udaljavanje od vjere i tradicije i podlijeganje negativnim utjecajima sredine, a još manje lišavanje muškog elementa odgovornosti za eroziju morala među ženama i djevojkama. Prihvatao je potrebu obraćanja Vladi s ciljem pomaganja odbōrā za suzbijanje nemorala, kako je bilo i prilikom pitanja sprečavanja “konkubinata pričuvničkih žena”, kada je Vlada izdala naredbu potčinjenim oblastima da se na svaki prijavljeni slučaj uredovno reagira sprečavanjem i rastavom. Ali je i ukazivao da u bosanskohercegovačkom društvu postoje različita shvatanja šta je moral i da, prije svega, od samih muslimana, njihove “vrijednosti, ustalaštva i razboritosti”, zavisi u kojoj mjeri će se islamsko poimanje morala moći provesti i učvrstiti u muslimanskom narodu.

Na poziv vjerskog starješine uslijedile su tokom proljeća 1918. godine u okružnim i kotarskim središtima skupštine po uzoru na travničku na kojim su birani odbori za suzbijanje nemorala među muslimanima. U odbore su uglavnom birani pripadnici uleme, članovi vakufskog povjerenstva i utjecajne ličnosti komunalne politike, od kojih su skupštine očekivale da u saradnji sa zvaničnom vlašću rade na zaštiti ćudoređa u muslimanskom elementu i popravljaju moralni život društva. Prema raspoloživoj dokumentaciji, do formiranja prvog odbora došlo je u Visokom, gdje se u zgradi muške mektebi-ibtidaije 15. marta 1918. godine okupilo oko 60 osoba zajedno sa članovima kotarskog povjerenstva. Za predsjednika je izabran kadija Vehbi ef. Sikirić. Usvojen je prijedlog Safvet-bega Zečevića da se za svaku mahalalu izaberu po dvojica nadzornika koji bi imali dužnost nadzirati u mahali svaki događaj u islamskom elementu “bilo to u moralnom, socijalnom i[li] oskudnom pogledu”. Sve što vide i opaze nadzornici bi javili odboru koji bi dalje uređovao, a da bi mogli raditi svoj posao politička oblast bi im trebala dodijeliti legitimaciju kako bi u nužnim prilikama mogli koristiti intervenciju žandarmerije.⁵⁵ U Sarajevu je 31. marta 1918. održana sjednica Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa na kojoj je dato više prijedloga kako bi se unaprijedio moral u muslimanskom društvu. Mustaj-beg Halilbašić, prvak Ujedinjene muslimanske

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto. [Zapisnik visočke skupštine]. Također unutar: “Prvo poduzeće o suzbijanju oskudice i nemorala”. *Biser*. Mostar: 1. i 15.3.1918. 96.

organizacije, ukazao je na problem izlaska ženskinja po državnu potporu i predložio da se muslimansko ženskinje rastavi od nemuslimanskog tako što bi podizalo potporu na posebnom mjestu i po mogućnosti iz ruku činovnika muslimana. Sarajevski muftija Salim ef. Muftić je napomenuo da je reisul-ulema s tom svrhom već išao adlatusu Maxu Gyurkovicsu, koji mu je obećao da će rastaviti muslimanke od drugih konfesija. Ovo pitanje je bilo veoma aktuelno tokom rata. Husaga Ćišić je nakon rata pisao o negativno iznenađenim muslimanskim vojnicima koji su, vraćajući se sa ratišta, zaticali svoje žene pred aprovizijskim uredima gdje su zajedno s pripadnicama drugih konfesija čekale potporu od koje je ovisila prehrana njihovih porodica.⁵⁶ Mehmed ef. Ademović je, pored ostalog, predložio da se označe mjesta u koja muslimanka ne smije zalaziti "i skim ne smiju po ulicama šetati". I Halilbašićev i Ademovićev prijedlog bili su usvojeni od strane sarajevskog džematskog medžlisa. Nakon prijedloga Smajla ef. Bukvice da se rastavi "nužda i degeneracija" kod muslimanskog ženskinja, "te da se potrebne pomognu a pokvarene kazne", medžlisu je predočen i priložen pismeni prijedlog Zije Rizaefendića, sarajevskog prvaka Muslimanske samostalne stranke, koji je predstavljao opsežnu analizu stanja i položaja muslimanske žene uz neobičan popis mjera s kojim bi sarajevski muslimani, uz podršku političke vlasti, doveli do smanjenja prostitucije i unapređenja moralnih prilika u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Rizaefendićev prijedlog, obimom akcije i dubinom zahvata u društvenu zbilju vremena, nije značio samo napor u pravcu suzbijanja nemoralna, već i širi program mobilizacije i oporavka bošnjačkog društva, generalno teško sprovodiv u uslovima ratne iscrpljenosti i postojećih personalnih i stranačkih napetosti u krugovima sarajevske bošnjačke elite.

U društvenom životu muslimana ima nekih pojava, započinje Rizaefendić, koje moraju zabrinuti svakog našeg pripadnika. Prostitucija među nižim slojevima muslimanskog ženskinja, nećudoredni i protuislamski adeti – sve se to davno opazilo, ali niko nije ni pokušavao da to zlo otkloni, ponajprije u domovima onih koji su otišli braniti domovinu od dušmana i ostavili bez pomoći svoje porodice. Oni koji su ostali trebali bi se stidjeti naše braće kada se vrate sa ratišta i zateknu nepopravljivo "moralno porušene" domove, a i što

⁵⁶ BIFAZ, Husein Ćišić, *Muslimanka i njezina – peča i feredža*, rukopis, bez mjesta i godine.

im se ničim ne odužuju za pretrpljene patnje "da nama samo olahkote život kod kuće i očuvaju nam mal i vjeru". Kada je riječ o prostituciji, njen uzrok po pravilu leži u dvije stvari – u "nevolji ili degeneraciji". Osobe koje se bez ikakve nužde podaju prostituciji veoma je teško pomjeriti s tog puta, takvih je bilo i prije rata, "ali hvala Bogu u vrlo maloj mjeri", pa se iz toga jasno može zaključiti da degeneracija nije pravi uzrok naše prostitucije, "nego čista nevolja u čitavom svom značenju". Tu nevolju nižih slojeva našeg svijeta naročito koriste dobro situirani muškarci islamske vjere koji po prirodi traže više žena i ne mogu se zasititi u zadovoljavanju svojih spolnih nagona. Oni uvijek traže žrtava "u redovima ove bijedne fukare", a u tome im pomažu *perveri* ili *perveruše* – podvodadžije – koji su stalno u zanatu i love nevine ženske da ih vode ovim ozloglašanim muškarcima. Pored ovih elemenata, širenju nemoralna među ženskinjem doprinosi okolnost da su žene prinuđene dolaziti u življi doticaj i saobraćaj sa svakojakim nemuslimanskim elementima koji često rabe njihovo neznanje i neiskustvo u neplemenite svrhe. Za primjer Rizaefendić navodi kako uslijed opće oskudice radnika po raznih vojničkim institucijama muslimanke rade i zarađuju svakodnevni hljeb i pri tom dolaze u dodir sa raznim vojnim osobljem koje nema milosti prema neiskusnom i bezazlenom svijetu. Dodatna opasnost je dugotrajno stajanje u redu za potporu, za pasoš i druge potrebe; često radi jednog *fasunga* ženskadiji valja čekati po dva-tri dana pred žandarima bez zakloništa i skrovišta i tada "osobito strada ženski svijet". Šta učiniti? Rizaefendić smatra neophodnim pristupiti cjelovitom analitičko-statističkom zahvatu preko kojeg bi društvo steklo potpun uvid u obim prostitucije i nemoralna, nakon čega bi se moglo djelovati preko policije protiv "i podvodadžije i pokvarene osobe". Predlaže čitav niz koordiniranih aktivnosti tijela i organa vjerske i vakufsko-mearifske vlasti kojim bi se izolirale, pasivizirale i naposljetku zaposlile i resocijalizirale nemoralne ženske osobe, u čemu bi, obzirom na postojeće vrijeme, pomoć vojne uprave bila od presudnog značaja. Od Zemaljske vlade bi trebalo tražiti da se pri svim njenim većim poduzećima, poput duhanskih tvornica, osnuju posebni radni odjeli za muslimansko ženskinje, i to pod nadzorom muslimana s uzoritim vladanjem. Ako se s ovim i sličnim prijedlozima ne bi moglo uspjeti, trebalo bi se obratiti višoj vlasti, pa i samom caru i kralju, "koji će sigurno učiniti da olahkoti život i očuva od propasti porodice svojih hrabrih vojnika". Tamo, pak, gdje je uzrok

prostituciji degeneracija, valjalo bi u sporazumu sa policijskom vlašću isposlovati "jedno separirano i od muslimanskih mahala udaljeno mjesto", gdje bi takve ženske stanovale bez mogućnosti miješanja sa drugim svijetom. U svim poslovima, nadzornim, represivnim i potpornim, morali bi se angažirati brojni administrativni i društveni činioци, uključujući humanitarno društvo "Merhamet", kojem bi građanstvo trebalo pomoći da dijeli "tako potrebne potpore našoj fukari". I, povrh svega, vakuf je danas najpozvaniji da svojim imetkom otklanja bijedu od muslimanskog svijeta, jer vakuf neće imati kome da služi ako muslimani izgube ono što ih čini muslimanima.⁵⁷

Sedam dana kasnije, 7. aprila 1918. godine, u Carevoj džamiji u Sarajevu održana je džematska skupština grada Sarajeva, sazvana istim povodom kao i sjednica sarajevskog džematskog medžlisa, bacajući određeno svjetlo na stvarne mogućnosti djelotvornog rada na moralnom planu. Na skupštinu je došlo oko 200 ljudi. Nakon što je Salih ef. Šahinagić pročitao zapisnik sa sjednice džematskog medžlisa ustao je rječiti upravitelj Okružne medrese u Sarajevu Sakib ef. Korkut i upitao zašto skupštinu nije otvorio predsjednik sarajevskog džematskog medžlisa Mujaga Merhemić. Nije ga zadovoljio Merhemićev odgovor da je ovlastio Saliha ef. Sarića da otvori skup. Nastavio je govor u kojem je izložio kritici neke članove džematskog medžlisa, naročito odsutnog sarajevskog muftiju Salima ef. Muftića, potom reisul-ulemu Čauševića te vakufsko-mearifskog direktora Šerifa Arnautovića. Nije se složio sa prijedlozima džematskog medžlisa, nego je zatražio da "muftija i reis ul ulema svijetu kazuju vazove po džamijama". Nastavio je s kritikom džematskog medžlisa da ništa ne radi, "a tvrdi da nebi radio ni drugi džematski medžlis koji bi se izabrao ako bi sadašnji demisionirao". Sudeći po zapisniku, Korkutovo obraćanje je djelovalo na prisutne tako što se svijet počeo "pomalo razilaziti", a onda se za riječ javio dr. Mehmed Spaho koji je podržao Korkuta u kritici, ali je prihvatio sve prijedloge džematskog medžlisa izuzev odbora kojeg je medžlis izabrao da suzbija nemoral, smatrajući da te prijedloge treba staviti u dužnost džematskom medžlisu. Uslijedilo je sučeljavanje prijedloga – Hilmi ef. Hatibovića i Hifzi ef. Muftića, koji su u duhu reisove okružnice tražili da od medžlisa usvojeni širi građanski odbor od 24 člana radi na suzbijanju

⁵⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Zapisnik sastavljen dne 31.3.1918. u prostorijama Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Sarajevu.

nemorala, i dr. Mehmeda Spahe i Salih-age Bičakčića, koji su insistirali da taj posao vrši medžlis. Svijet se ponovo počeo razilaziti, a ostatak se ipak priklonio Spahinom prijedlogu i primio ga aklamacijom, nakon čega je predsjednik Merhemić zaključio skupštinu.⁵⁸

Bez obzira na obim volje da se sprovede reisul-ulemina okružnica, u po-jedinim kotarevima je ugledna mjesna elita vrlo brzo postala svjesna da od sprovedbe zaključaka odbora protiv nemorala neće biti ništa ako cijela akcija ne dobije efikasnu podršku političke vlasti, kao što je bio slučaj u Tešnju gdje je na molbu predsjednika novoformiranog odbora Muhamed-bega Širbegovića kotarski ured izjavio da on "od vlade nejma ništa" i da se daljnji rad odbora uključujući sabiranje dobrovoljnih priloga za potrebite mora suspendirati.⁵⁹ Muftijski ured u Bihaću je pisao Ulema-medžlisu da su svi okupljeni ugledni muslimani spremni mnogo toga žrtvovati za moralno dobro naroda kada bi bili sigurni da im od strane upravne vlasti neće dolaziti "koje kakve zapreke kao što je to do sada bivalo" i kada bi znali da bi ih upravna vlast podupirala i "išla na ruku kod svake zgrade". Naveo je da će odbor biti formiran tek kada Zemaljska vlada u Sarajevu pruži garancije da će zaista podržavati njegov rad, ističući kako se bez potpore upravne vlasti niko neće primiti te teške i odgovorne dužnosti kako prema Bogu tako i prema narodu.⁶⁰ Reisul-ulema je, ne čekajući gornje reakcije, već 1. marta 1918. uputio zamolnicu Zemaljskoj vladi da osigura podršku radu planiranih odbora protiv nemorala.⁶¹ Zemaljska vlada je konačno odgovorila 9. aprila 1918. obaviješću da su kako okružne oblasti, tako i kotarski uredi i ispostave upućeni u sadržaj i intencije predmetne okružnice i da su pozvani da odbore u njihovom radu podupiru.⁶² Dva dana kasnije Čaušević je obaviješten da je i Kotarski ured u Tešnju pozvan da podupire djelovanje tamošnjeg odbora za suzbijanje nemorala.⁶³

⁵⁸ Isto. [Zapisnik sarajevske skupštine].

⁵⁹ Isto. Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Tešnju. Visokom Ulema-medžlisu u Sarajevu. Broj: 108/18. Datum: 26.3.1918.

⁶⁰ Isto. Broj: 91/1918. Izvještaj sa sastanka od 29.3.1918. Datum: 4.4.1918.

⁶¹ ABH, Fond: ZV, sign. 21-46-2 [51297/18].

⁶² Isto. Također vidjeti: GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Broj: 51.297. I-2.

⁶³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. 220/8. Broj: 79.381. I-2.

Da li zbog nepostojanja jedinstvenog operativnog plana aktivnosti na nivou cijele zemlje, ili zbog nerijetko ambicioznih, najčešće uopćenih i nedjelotvornih zadataka na okružnim i kotarskim razinama, prisutna dokumentacija oskudijeva obavijestima o konkretnim rezultatima rada odbora za suzbijanje nemorala neposredno nakon njihovog formiranja. U nekim sredinama rad odbora se pretvorio u borbu protiv lica koja su javno kršila islamske propise i norme ponašanja – uglavnom muškaraca koji su ispoljavali indiferentizam prema vjeri i vjerskim obredima. Kako je izvjesno vrijeme nakon formiranja odbora nastupio mjesec ramazan, u Gračanici su zaredale prijave protiv lica koja su javno jela, pušila i pila rakiju, kao i ostalih koja su mrsila i činila druga "neumjesna djela" tokom ramazana. Od Kotarskog ureda u Gračanici odbor protiv nemorala i gračaničko vakufsko povjerenstvo tražili su da kazni sva prijavljena lica prema postojećim propisima, a kao razlog je navedeno "što isti prijavljeni sa takim postupkom uzrujavaju i ogorčuju druge muslimane te daju povoda i drugima a naročito mlađem naraštaju da za vrijeme Ramazana po dani javno jedu i duhan puše i islamske vjerske propise prekršuju".⁶⁴ Ne spominju se prostitucija, konkubinac i nemoralno vladanje muslimanskog ženskinja. Kao podloga gornjem zahtjevu navođena je naredba rijaseti-ilmije br. 664 od 28. augusta 1910. godine usmjerena ka sprečavanju i kažnjavanju muslimanskih lica koja su javno demonstrirala nepoštivanje islamskih propisa u bosanskohercegovačkom društvu.

Potreba rada na temelju reisove okružnice nije prestala svršetkom rata i formiranjem zajedničke južnoslavenske države. Izvjesno vrijeme nakon Velikog rata u Sarajevu se, na novoj podlozi, aktivirao odbor protiv nemorala i izazvao različite reakcije javnosti svojim mjerama i postupcima.⁶⁵ U Banjoj

⁶⁴ Citirano prema: Šaković E. 2014. 198.

⁶⁵ U Sarajevu je 31. marta 1920. godine u prostorijama redakcije *Pravde*, glasila Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), održana uža anketa "za izradu programa za suzbijanje nemorala u gradu Sarajevu". ("Akcija za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 17.4.1920. 1). Anketu su sačinjavali izaslanici muslimanskih društava "Islamske čitaonice", "Merhameta", "Osvitanja", "Jugoslavenskog muslimanskog športskog kluba", "Đerzeleza" i "Hurijeta", zajedno sa opunomoćenicima Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa u Sarajevu Sakibom ef. Korkutom i Šemsudinom Sarajlićem. Donijeto je više zaključaka, uključujući držanje vazova i predavanja protiv nemorala, koncentraciju zekata u fond čija bi se sredstva koristila za udaljšavanje ženskinja od nemorala, uključivanje žena u razna poduzeća poput pletenja, krojenja i šivenja. Desetak dana kasnije održana je šira sjednica sarajevskih prvaka na kojoj je osnovana

Luci je ubrzo po stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca formirano Muslimansko prosvjetno i potporno društvo "Spas", a svrha mu je bila obrazovna i materijalna podrška muslimanskim ženama u funkciji sprečavanja prosvjačenja i nemorala.⁶⁶ Slična društva su formirana u Mostaru, Stocu, Trebinju i Foči.⁶⁷

Iz jedne indikativne predstavke, upućene Ulema-medžlisu 20. maja 1918. godine, vidi se da je bilo i rezervi u pogledu svrsishodnosti cijele akcije bez novih normativnih rješenja koja bi omogućila efikasno suzbijanje nemorala od strane onih koji su, navođeno je, za to prvenstveno ovlašteni – kotarskih šerijatskih sudova.

Kotarski šerijatski sud u Bugojnu doveo je u pitanje održivost postojećih naredbi i inicijativa na polju suzbijanja nemorala – naredbe Zemaljske vlade br. 411 od 11. januara 1917. koja je svim kotarskim uredima nalagala da progone i

"Muslimanska akcija za zaštitu morala u Sarajevu". Iza Akcije je prvenstveno stajalo sarajevsko rukovodstvo JMO i Islamske zajednice. ("Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 24.4.1920. 1). Neki koraci Akcije, međutim, ubrzo su postali podlogom drukčijih pogleda na njenu svrhu i smisao koje su izrazili liberalni intelektualci okupljeni oko lista *Novi vijek* pod uredništvom književnika Abdurezaka Hifzi Bjelevca (koji je također bio član JMO). Ovaj list je prvobitno podržao Akciju, ali se ubrzo distancirao od nje nakon što je nekoliko pouzdanika Akcije uz asistenciju sarajevske policije 5. maja 1920. ušlo u sarajevske Trgovke i izvršilo popis svih žena koje su donijele stvari na pazar s ciljem "da se izvidi ko su i je li im nužno da se srijedom tu nalaze". ("Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*. Sarajevo: 13.5.1920. 1). *Novi vijek* je priznao da moral u društvu pada i da to treba liječiti i suzbijati, ali je odbacio rad sa policijom i postavljanje povjerenika koji će ispitivati ko je "šaren" a ko nije. "Da li ima pravo jedna skupina ljudi, jedan uži krug, ili pojedinac da kvalificira druge: ko je moralan, a ko nemoralan?" ("Akcija za zaštitu morala". *Novi vijek*. Sarajevo: 1.6.1920. 63). Nekoliko dana kasnije po Sarajevu se proširila vijest kako je Akcija stala iza "toljagaških bandi" koje su vršile teror nad siromašnim ženama u Trgovkama, što je prinudilo Uredništvo *Pravde* da se ispred Akcije ogradi od dotičnih optužbi. ("Iz Akcije". *Pravda*. Sarajevo: 8.6.1920. 2). Rukovodstvo Akcije je tvrdilo da nema namjeru ograničavati ličnu slobodu muslimanske žene i da ne snosi nikakvu odgovornost za ispade pojedinih lica, uključujući policajce, ukazujući da njeni kritičari prešućuju dobre strane poduzetih aktivnosti, naročito na polju osiguranja kapitala za podizanje poduzeća u kojim bi se upošljavale muslimanske žene i tako spasile siromaštva i moralnog propadanja. ("Iz Akcije". *Pravda*. Sarajevo: 29.7.1920. 2). U različitim arhivskim fondovima, nažalost, nismo pronašli izvornu građu koja bi konkretnije osvijetlila djelovanje Muslimanske akcije za zaštitu morala u Sarajevu. U jesen 1920. godine štampa je prestala pisati o njenim aktivnostima.

⁶⁶ Džafčić I. 1919; Đumišić A. 1919.

⁶⁷ Kujraković 2009.a. 148.

kažnjavaju osobe koje šire nemoral, a naročito žene vojnika koje žive u konkubinatu, kao i poziva rijasetu muftijama i kotarskim vakufskim povjerenstvima da osnivaju posebne odbore za borbu protiv nemorala među muslimanima i muslimankama. On je svoj stav obrazložio objektivnim preprekama koje stoje na putu spomenutih tijela; kotarski uredi, uslijed pomanjkanja personala, nisu u stanju pored drugih silnih poslova još voditi brigu oko iznalaženja lijeka protiv spomenute bolesti, dok se odbori iza kojih stoje vakufsko-mearifska povjerenstva i muftije "malo za to zauzimaju i brinu", a usto nemaju kao takvi nikakve druge moći osim savjetujuće. Zato je svo uredovanje ovih tijela usko, trenutačno i pojedinačno, dočim "temeljitoga rada i poduzimanja" u pravcu iskorjenjivanja ili barem smanjivanja bolesti nema. Dodatno ograničenje je u tome što kotarski sudovi prema propisima kaznenog zakona imaju progoniti stranke u preljubi samo na tužbu bračnog druga, dok šerijatski sudovi prema vlastitom djelokrugu nemaju za to gonjenje i kažnjavanje nikakvih direktnih propisa, ovlaštenja niti moći. Reisul-ulema je šerijatskim sudovima i sudijama izdao muraselu od 21. februara 1917. godine, a potpisani sud je "tu visoku rješidbu" protumačio tako da briga oko stanja islamskog naroda (*emr bil-maruf ve nejh anil-munker*) spada u direktni djelokrug šerijatskih sudova i kadija. "Samo po sebi se ima razumjeti, da i čuvanje Islamskoga morala, ergo suzbijanje nemorala spada u djelokrug šeriatskog suda". Pravi put da se šerijatski sudovi usmjere prema ovim zadacima, koji im prema šerijatskom zakonu pripadaju, jeste nadopuna šerijatsko-sudačkog djelokruga temeljem muslimanskog autonomnog štatuta (§ 140) kako bi se odredilo u kojem okviru te na koji način bi se sprovodila šerijatska sudbenost u oblasti suzbijanja nemorala i općenito nemoralnog života muslimana Bosne i Hercegovine.⁶⁸ Obzirom na ove potrebe i dužnosti, Predsjedništvo Ulema-medžlisa bi trebalo ishoditi kod Zemaljske vlade zakon po kojem bi šerijatski sudovi bili ovlašteni progoniti širenje nemorala kod muslimana, kao i kažnjavati svaku povredu islamskih ustanova.⁶⁹ U zakonu bi trebala biti predviđena kazna globom od 100 do 2.000 kruna ili zatvorom od osam dana do dva mjeseca. Dodjeljivanjem uredovne vlasti šerijatskim sudovima u oblasti suzbijanja nemorala Zemaljska vlada bi

⁶⁸ Pogledati § 140 st. 2 autonomnog štatuta. (Salkić M. 2001. 68).

⁶⁹ ABH, Fond: ZV, sign. 136352/18. Br. 788/1918.

izašla u susret potrebi da se spasi "njojzi vazda lojalni" islamski element od propasti, čime bi mu pomogla da se i moralno i materijalno popravi.

U uvodnom dijelu predstavke bugojanski šerijatski sud je iznio svoje poglede na pozadinu širenja nemorala među muslimanskim ženskinjem, stavljajući fokus na odsustvo nadzora kao glavni faktor rastuće moralne erozije među muslimankama. "Povodom sadašnjeg ratnog stanja ostalo je mnogo ženskinje bez zaštite i nadzora (zapta), a pošto je samo po sebi ne odgojeno (džahil), to je mlogima ova sloboda dobro došla, druge opet dovela u strašnu nepriliku". Islamsko ženskinje odavno je zanemareno, skoro potpuno je napuštena briga za njihovu naobrazbu, pa se je još u predratno doba "posvuda osjetio predznak zlih posljedica i kobnih događaja". Zašto se počeo širiti nemoral? "Nastupom današnjeg svetskog rata (prevrata) naravna posljedica je ta, da naše ženskinje, ostavši samo bez staratelja i šticećenika, pod pritiskom (porad prilika) vremena i okolnosti postade razuzdano, u neku ruku slobodno". Bugojanski šerijatski sud je naveo kako nije čudo što se počeo širiti nemoral uzimajući u obzir odgoj ženskinja s jedne, a današnje prilike s druge strane, ali ničim nije doveo u vezu postojeću moralnu krizu sa nezavidnom materijalnom situacijom i socijalnim položajem muslimanke u tegobnim godinama Velikog rata.

Pa ipak, jedno od važnijih ishodišta travničke inicijative i reisove okružnice s početka 1918. bila je rastuća svijest vodećih ličnosti zajednice da je žensko moralno posrnuće prvenstveno došlo kao posljedica bijede i neimaštine ratnog vremena, a ne ciljanog udaljavanja muslimanke od islamskih zasada, premda se upiralo i na slab vjerski i kućni odgoj kao faktor koji je olakšao njen moralni pad. Godinama nakon Velikog rata i ulema i inteligencija su upozoravali na teške posljedice koje je protekla ratna katastrofa ostavila na moral i ponašanje muslimanskih žena, ističući jednaku, pa i veću odgovornost muškaraca za njihove nevolje. "Mnoga naša sestra je zapala u bijedu i nevolju", pisala je ulema 1937. godine, "i na svoju najveću nesreću je posrнула radi našeg nehaja i nebrige, što se svakako mora osuditi". Zbog siromaštva i bijede muslimanka je bila prisiljena da ide zarađivati, a zbog slabog kućnog i vjerskog odgoja često je nesvjesno bila žrtvom drskih napada muškaraca. Tražeći zarade, slabo je nailazila na razumijevanje svoje braće muslimana te se obično u mnogo slučajeva za posao obraćala nemuslimanima. U ovoj vrsti nehaja prema "muslimanki radnici" leži klica njenog podavanja prostituciji, ali

u mnogo slučajeva i u pohotljivoj nasrtljivosti samih muslimana. Žena će posrnuti – zbog vanjskih utjecaja, a ne njene volje da se podaje navedenom zlu.⁷⁰

Rukovođen ovim stavom, reisul-ulema Čaušević je nastojao olakšati teško materijalno stanje muslimanke tokom rata usmjeravajući je prema izvorima zarade, makar njegovo nastojanje nije uvijek nailazilo na odobravanje običnog naroda. Da li muslimanka može raditi u tvornici i dolaziti u doticaj s inovjericima, hoće li pri tom radu otkriti lice i ruke – pitanja su koja su se otvarala pokretanjem inicijativa kojim se težilo ženskinje otrgnuti od ulice i nemorala. Čaušević se nije obazirao na prigovore tradicionalističkih krugova da zapošljavanje muslimanki u preduzećima u vlasništvu nemuslimana znači kršenje šerijatskih propisa o izolaciji i nemiješanju žena s muškarcima. Kada je krajem 1927. došao u sukob sa konzervativnom ulemom u pogledu otkrivanja lica muslimanke, svoje stanovište je objasnio epizodom iz Velikog rata kada se angažirao na zapošljavanju muslimanki u Zemaljskoj erarnoj tkaonici ćilima u Sarajevu: "Za vrijeme rata, kada se je uspostavila radiona za šivanje, krpljenje vojničkih haljina", podsjećao je svoje kritičare Čaušević, "preporučivao sam mnoge muslimanke da tamo rade i da zarade. Kad bih god otišao u lager – gdje je smještena bila radionica, vazda bih muslimankama govorio: Lijepo i uljudno se vladajte, nemojte bacati ljage na Islam, a bolje vam je svijetla obraza zaraditi, nego drugom na teretu biti. Tom prilikom, a na njihov upit sam im kazao, da mogu biti otvorena lica i ruku. Kada mi je došla jedna deputacija i tražila da dignem te muslimanke iz te radione, ja sam ih obavijestio o svemu i rekao: Svaka, koja stupi u radionu, ima šest kruna dnevno, a ima ih koje zarađuju dnevno 12, pa i 18 kruna. Vi meni osigurajte do konca rata za svaku (a ima ih sada 140) po sto kruna mjesečno, ja ću ih odmah izvaditi, ali će njihova mjesta biti popunjena s drugim, koje jedva čekaju. Na ovu moju primjedbu gospoda su tražila, da se radiona premjesti u Kolobaru i stavi pod nadzor jednog muslimana, na što sam kazao, da to nije moguće iz tehničkih razloga. Otišli su, a žene su i dalje radile sve do konca rata".⁷¹ Prema dokumentaciji Ulema-medžlisa, inicijativa da se siromašne muslimanke uposle u radionici

⁷⁰ "U borbu protiv prostitucije". *El-Hidaje*. Sarajevo: mart 1937. 63.

⁷¹ *Sarajevski džematski medžlis i Reisove izvave*. 1928. 29.

za krpljenje vojničke odjeće pokrenuta je polovinom 1917. godine.⁷² Kada se u Sarajevu pročulo da rijaseti-ilmija namjerava otvoriti zavod za siromašno muslimansko ženskinje u svrhu obuke veza i šivenja za potrebe vojne oblasti, u prostorije sarajevskog vakufskog povjerenstva došla je 30. jula 1917. godine Fatima Đonlagić, kćerka rahmetli Muharema ef. Đonlagića, sa molbom da je povjerenstvo predloži za učiteljicu spomenutog zavoda. Uz molbu Đonlagić je priložila i svjedočanstvo o stečenoj naobrazbi kao potvrdu da je osposobljena za dotično zvanje. "Za bolje dokumentiranje", dodala je, "poznato je sl[avnom] naslovu, da je moj rahmetli otac Muharem ef. Đonlagić bio dugo vremena vakufski službenik, koji je, nakon smrti ostavio obitelj neoskrbljenu te sam ja prinuždena da se za uzdržavanje iste brinem".⁷³ Sačuvana prepiska svjedoči o benevolentnom odnosu rukovodstva Zemaljske erarne tkaonice ćilima i reisul-uleme Čauševića koji se trudio iskoristiti spremnost tkaonice za dodatnim uposlenjem muslimanki. U augustu 1918. direktor tkaonice Hofman obavijestio je Čauševića o smještaju šivaćih strojeva u tkaonici ćilima, temeljem čega "još 7 do 8 muslimanki sa šivanjem popravljajuće se robe zaposleno biti može". Direktor je zamolio upućivanje novih moliteljica prema tkaonici, ali je primijetio da početkom juna 1918. upućena Emina Teparić vrlo neredovno na posao dolazi, za razliku od zaposlene Fate Hodžić koja radi vrlo marljivo.⁷⁴ No, nakon izvjesnog vremena direktor se požalio i na Fatu Hodžić; pisao je Čauševiću da je spomenuta odnijela kući konac u vrijednosti od 18 kruna, neophodan za šivenje monture, "i usprkos opomene i njezine obaveze do danas [nije] niti novac niti konac povratila". Zamolio ga je da i on opomene Hodžićku da vrati konac tkaonici, pošto njen posao još nije završen.⁷⁵ Čauševiću je potkraj rata, očito, bilo sve teže osigurati pouzdane radnice za krpljenje odjeće, što se vidi iz primjera tkaonici upućene Mulije

⁷² Prije ove inicijative, bilo je pokušaja da se siromašne muslimanke iz Sarajeva zaposle u Bosanskohercegovačkoj duhanskoj fabrici. Pogledati: GHB, AIZ, Fond: MS, 1916. Pismo Muftijskog ureda za Sarajevsko okružje u Sarajevu Upravi duhanske tvornice i odgovor predstojnika Ureda tvornice. Datum: 12. i 13.7.1916.

⁷³ GHB, AIZ, Fond: UM, 1917. Zapisnik. Bez oznake.

⁷⁴ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 74 ad 1918.

⁷⁵ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 133/T.Č. 1918. Datum: 15.11.1918. Direktor je informirao Čauševića da je Emina Teparić 7.9.1918. godine napustila posao u tkaonici radi bolesti.

Kahraman, siromašne majke s dvanaestogodišnjim sinom. Mulija je došla u tkaonicu i izjavila da ne zna raditi na šivaćem stroju, što je prinudilo upravu da je odbije primiti na posao, "pošto vojnička montura samo na šivaćoj mašini popravljana mora biti".⁷⁶ Čaušević je krajem septembra 1918. uputio na rad u tkaonicu i izvjesnu Fatimu Mostarac, nastanjenu u ulici Begovac broj 37. "Ista je siromašna, ima mater i brata od 17 godina".⁷⁷ Fatima se javila na posao 30. septembra 1918. i odmah tražila da joj se dozvoli da zbog slabog zdravlja dođe na posao za osam dana.⁷⁸

Završetak Prvog svjetskog rata donio je kraj austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ali je ostavio nagomilane socijalne probleme i moralne izazove s kojim se bošnjačko društvo, u novonastalim društveno-političkim okolnostima nakon rata, moralo suočavati. Odbori za suzbijanje nemorala bili su krajnji izraz mentaliteta i nastojanja patrijarhalne zajednice da se žena zaštiti od izazova modernog društva, ne dirajući u idejnu osnovu njenog socijalnog položaja. Pojava spomenute brošure Dževad-bega Sulejmanpašića o otkrivanju muslimanke s kraja rata otvorila je novo poglavlje u odnosu prema ženskom pitanju – premda sagledano kao ekonomsko i socijalno pitanje, njegovo rješenje je dovedeno u vezu sa novim pristupom pravilima vjere koja su činila okvir životnih mogućnosti te oblikovala porodični i društveni status muslimanske žene. Međuratno bošnjačko društvo suočilo se sa ovom dvojnošću percepcije i pristupa ženskom pitanju, nudeći raznolika teorijska i praktička rješenja, koja su uslijed konzervativne usmjerenosti glavnine bošnjačkih političkih i vjerskih elita, nestabilne perspektive i statusa, ostajala bez ozbiljnijeg odraza na kvalitet života te obrazovne i društvene mogućnosti bošnjačke žene.

Zaključak

U Prvom svjetskom ratu muslimansko žensko pitanje je postalo jedan od gorućih socijalnih problema bošnjačkog društva, koje se u predratnom vremenu uglavnom tek sporadično, bez konkretnog plana i strategije, bavilo pi-

⁷⁶ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Ručna zabilješka ravnatelja Hofmana od 3.10.1918. na dopis reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu br. 1571/1918.

⁷⁷ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Čaušević Slavnoj upravi Zemaljske erarne tkaonice ćilima u Sarajevu.

⁷⁸ GHB, AIZ, Fond: UM, 1918. Broj: 133/T.Č. 1918.

tanjem materijalnog položaja i društvenog statusa muslimanske žene. Dok se prije rata kriza morala muslimanke većim dijelom dovodila u vezu s njenom oskudnom naobrazbom i izazovima modernog doba, nezavidan socijalni položaj muslimanke i opseg njenog "moralnog propadanja" prinudili su najviše vjerske i društvene autoritete Bošnjaka da ozbiljnije pristupe pitanju položaja i perspektive žene i ponude jedan broj odgovora koji su trebali unaprijediti materijalnu osnovu života muslimanke i lišiti je stanja nužde koja ju je izvlačila na ulicu i dovodila u doticaj sa pojedincima spremnim prihvatiti nje-nu ponudu ili se okoristiti njenom naivnosti i neznanjem. Ratne neprilike su doprinosile porastu prosjačenja i klatarenja, uvećavao se broj muslimanskih žena koje su se bavile tajnom prostitucijom, ali i onih koje su uslijed raznih okolnosti živjele u konkubinatu, ulazile u poligamne brakove sa siromašnim vojnicima i prihvatale različite muške ponude samo da si osiguraju "nafaku" i zbrinute dočekaju kraj rata. Premda je zemaljska vlast nastojala biti saveznik bošnjačkim prvacima u njihovim naporima na suzbijanju nemorala u bosan-skohercegovačkim gradovima, do kraja rata bošnjačko društvo je tek uspjele spoznati razmjere ženskog problema, bez vidljivih učinaka na polju njegovog rješavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljena arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

- Fond: Vrhovni šerijatski sud (VŠS)
- Fond: Zemaljska vlada (ZV)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK):

- Kotarski šerijatski sud (KŠS)

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo (BIFAZ):

- Husein Ćišić, *Muslimanka i njezina – peča i feredža*, rukopis.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

Arhiv Islamske zajednice (AIZ)

- Fond: Muftijstvo banjalučko (MBL)
- Fond: Muftijstvo sarajevsko (MS)
- Fond: Muftijstvo tuzlansko (MT)
- Fond: Ulema-medžlis (UM)
- Zapisnici [sjednica Vakufsko-mearifskog] sabora od 11/12. [1]916. do 7/I [1]917 i 23/12 [1]917 do 21/I [1]918.

b. Objavljena arhivska građa

- Salkić M. 2001. *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El-Kalem.
- Škaljić A. 1944. "Zbirka naredaba i okružnica za šeriatske sudove 1900-1944". *Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske 10–12*. Sarajevo: Reis-ul-Ulema IVZ u NDH.

c. Novine i periodika

- *Biser* (Mostar). 1914. 1918.
- *Bošnjak* (Sarajevo). 1908-1910.
- *El-Hidaje* (Sarajevo). 1937.
- *Gajret* (Sarajevo). 1909-1913.
- *Musavat* (Sarajevo). 1911.
- *Muslimanska sloga* (Sarajevo). 1911.
- *Novi vakat* (Sarajevo). 1913.
- *Novi vijek* (Sarajevo). 1920.
- *Sarajevski list* (Sarajevo). 1918.
- *Tarik* (Sarajevo). 1909.
- *Zeman* (Sarajevo). 1912.

LITERATURA

a. Knjige

- Avdagić A. 2014. *Narativni pregovori. Bosanskohercegovačka pripovijetka u procesima evropeizacije: diskurzivni pristup reprezentaciji identiteta*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Čaušević J. 2014. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.
- Džafčić I. 1919. *Uzroci propadanja muslimanskog ženskinja*. Banja Luka: Adem Afgan.
- Đumišić A. 1919. *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki?* Banja Luka: Adem Afgan.
- Jahić A. 2004. *Hikjmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, BosniaArs.
- Kemura I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša – Sarajevo.
- *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900–2010)*. 2011. Sarajevo: Nahla.
- *Sarajevski džematski medžlis i Reiso ve izjave*. 1928. Sarajevo: H. M. Merhemić.
- Sulejmanpašić Dž. 1918. *Muslimansko žensko pitanje – jedan prilog njegovu riješenju*. Sarajevo: vlastita naklada.

b. Članci

- Bećirović D. 2008. "Nekoliko napomena o skidanju zara i feredže u Bosni i Hercegovini". *Saznanja* 2. Tuzla: Društvo historičara Tuzla, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. 184-193.
- Bougarel X. 2010. "Reis i veo – jedna vjerska polemika u Bosni i Hercegovini". *Historijska traganja* 6. Sarajevo: Institut za istoriju. 69-114.
- Kasumović A. 2007. "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave: prostitutke". *Historijski zbornik LX*. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu i Srednja Europa d.o.o. 161-178.
- Kujraković N. 2009.a. "Osvitanje – prvo udruženje muslimanki u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* 38. Sarajevo: Institut za istoriju. 145-164.
- Kujraković N. 2009.b. "Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata". *Pregled* 3. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 101-121.

- Kujraković N. 2012. "Emancipacija muslimanke u svjetlu Takrira hodžinske kurije i Kongresa bošnjačkih intelektualaca u Sarajevu 1928. godine". *Glasnik Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 463-477.
- Milišić S. 1999. "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* 28. Sarajevo: Institut za istoriju. 225-241.
- Šaković E. 2014. "Jedna epizoda iz 1918. godine: suzbijanje kršenja islamskih moralnih propisa u Gračanici". *Gračanički glasnik* 37. Gračanica: Monos. 193-198.
- Žutić F. 2009. "Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke". *Glasnik Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* 7-8. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 651-666.

Summary

IN THE JAWS OF "DEGENERATION AND [OR] URGENCY". A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF THE MUSLIM WOMEN'S ISSUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE

The article tells about the Muslim women's issue in the years of the First World War and the tribulations of the religious and political elite of the Bosnian Muslims – Bosniaks – in their efforts to protect the traditional moral character of a Muslim woman and stop or slow down the social trends that led to distancing of female generations from a deeply entrenched notion of a virtuous and withdrawn wife, mother and homemaker. Although the crisis of traditional morality was an inevitable consequence of modernization processes which with the arrival of the Austro-Hungarian rule took place in urban areas of Bosnia and Herzegovina at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, it was only the First World War that seriously confronted the Muslim society to the extent and implications of the "decline of the Muslim womanhood" which faced extreme difficulties trying to overcome the social problems and moral challenges brought by the reality of the war. Although a part of the elite insisted on the negative impact of European culture as a factor of the present "degeneration" of Muslim women, in the last year of

the war the majority of the leading figures of Bosniaks was aware of the fact that the relativity of female morality was primarily a result of the misery and poverty of the war time and not the targeted distancing of Muslim women from the Islamic principles, even though some often pointed to weak religious and home upbringing as a factor that facilitated her moral degradation. By the end of the war the Muslim society only managed to get to know the extent of women's problems, with no visible effects in the field of concrete solutions.

Key words: Muslim woman, Bosnia and Herzegovina Austro-Hungary Monarchy, The Great war, Bosniaks, Ulema majlis, Land Government, Sharia courts, Mufty, morality, religion, society, prostitution, concubinage, marriage, family

(Translated by the author)